

MANAF SÜLEYMANOV

AZƏRBAYCAN MİLYONÇULARI:

**HACI ZEYNALABDİN
TAĞIYEV**

BAKİ – GƏNCLİK - 1996

Redaktoru Gülər Ələkbər qızı

Gənclər üçün
Manaf Süleymanov
(Süleymanov Manaf Fərəc oğlu)
Azərbaycan milyonçuları
HACI ZEYNALABDİN TAĞIYEV

Rəssamı və bədii redaktoru F. Əfəndi.
Texniki redaktoru L. Qarayeva.
Korrektoru Tamillə

İB № 6238

Yığılmağa verilmiş 24.10.95. Çapa imzalanmış 1.03.96. Kağız formatı $84 \times 108^{1/32}$.
Mətbəə kağızı № 2. Yüksək çap üsulu. Şərti ç/v 5,04. Uçot nəşr v. 5,4. Tirajı
2000. Sifariş № 110. Müqavilə qiyməti ilə.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi.
«Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, Hüsü Hacıyev küçəsi, 4.
1 №-li Bakı kitab mətbəəsi. Bakı, Əli Bayramov
küçəsi, 3.

Süleymanov M.

Azərbaycan milyonçuları: Hacı Zeynalabdin Tağıyev. B.: Gənclik. 1996. səh.-96.

Kitab milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin həyatından və xeyriyyəçilik
fəaliyyətindən söhbət açır.

S M 653 (07) 96 47-96
4702060204

İSBN 5—8020—1062—2

© Gənclik, 1996

«Kasıb olduqlarından ata-anam mənə sevgi, məhəbbət, nəvazişdən başqa heç nə verə bilməyiblər, məndə olan bütün yaxşı cəhətlər üçün onlara - məhəbbət və nəvazişlərinə borcluyam. Şübhəsiz, bu da Allah-taalanın iradəsi ilə olub. Bütün işlərimlə yanaşı fikrim-zikrim xalqımı xoşbəxtliyə çatdırmaqdır. Buna görə gecə-gündüz əlləşirəm. Məqsədə çatmaq üçün çoxlu məktəb açmaq lazımdır. Çoxlu kitab, məcmuə və qəzet çap etdirib, hər yere - uzaq kəndlərə də göndərməlidir.

HACI ZEYNALABDİN TAĞIYEV
«Təzə həyat» qəzeti, 12. II. 1908».

Milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevi Bakıdakı müsəlman, rus, erməni və yəhudi xeyriyyə cəmiyyətlərinin hamısı özlərinə fəxri sədr seçmişdilər. O, Rusiyada və bütün müsəlman aləmində tanınmış sərmayədar idi.

Atası içərişəhərli başmaqçı Tağı, anası bilgəhli Anaxanım olub. Zeynalabdin uşaq ikən anası vəfat edib. Atası ikinci dəfə evlənib, təzə arvadın beş qızı olub. Tağı çox kasıb imiş. Zeynalabdinin əli iş tutmağa başlayanda atası onu əlinin altında işlətmək istəyir. Zeynalabdin atasına bildirir ki, o başmaqçı yox, bənnə olacaq. Qonşuluqdakı baqqal da Zeynalabdinə dükanında işləməyə çağırır, deyir ki, əvəzində sənə muzd verərəm. Görürəm, zirək, gözüaçıq, çalışqan uşaqsan. Zeynalabdin onun da təklifini rədd edib bənnə olacağını söyləyir.

Tağı Zeynalabdinə aparıb bənnə yanına şagird qoyur. Zeynalabdin o vaxtdan işə başlayıb gündə 12 saat çanaqla başında palçıq daşıyır. «Birinci gün şəhər açıldı axşam düşənə qədər başımda palçıqla dolu çanağı bənnaya daşıdım. İş qurtaranda mənə altı qəpik muzd verdilər».

Yaşı az olduğundan palçıq çanağını çətinliklə daşıyırmış; həmkarları ona kömək edirdilər, ağır çanağı qaldıraraq başına qoyurdular. O da canla-başla çalışmış, bütün günü bir an belə bekar qalmır, hamıdan tez gəlir, gec gedərmiş. 15 yaşında daşyonan, 18 yaşında bənnə, sonra da memar-podratçı olur. Şəhərdə təzə evlər ucaldır... tanınır, hörmət qazanır, xeyriyyə işlərinə kömək edir, şəhər dumasına üzv seçilir, hər yerdə sözü keçir. Dumada ilk dəfə ümumi kanalizasiya çəkmək barədə təklifi də Hacı verib. 1873-cü ildə iki nəfərlə şərikli Bibiheybətdə icarəyə neft yeri götürür. Avadanlıq, mayətac alır, usta və fəhlə tutub, buruq qurdurub, quyu qazdırmağa başlayır. Günügün xərc artır, neft isə görünmür. Qışda soyuq, yayda cəhənnəm istisi, xəzri-gilavarın qaldırdığı toz göz çıxardır. İlantək qabıq qoyurlar, neft isə çıxmır. Düşmənlər Hacıya gah tamahkar, gah kələfin ucunu itirən adam kimi baxırlar. Şəriklər ümidlərini itirir, öz paylarını satmağa müştəri axtarırlar, axırda Hacı özü onların pulunu verib buruğa və yerə yiyələnir. İş daha da ağır gedir. Hacı darıxmır, tək-tənha məşəqqətə dözür. Fəhlələrin muzdunu vaxtında verir.

Nəhayət, quyu gözlənilmədən fontan vurur. Başmaqçı Tağının oğlu, palçıqçı Zeynalabdin dönüb olur milyonçu Tağıyev.

Kapitalizmin sürətli inkişafıyla bağlı şəhərdə çoxlu banklar yaranırdı. «İctimai bank», «Volqa-Kama bankı», «Rus-Asiya bankı», «Tiflis zadəgan torpağı bankı», «Tiflis ticarət bankı», «Şimal bankı», «İran bankı», «Rus sənaye ticarət bankı», «Dövlət bankı» və nəhayət, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin sədri olduğu «Tacirlər bankı». Bunlardan başqa çoxlu maliyyə-kredit şirkətləri qurulurdu.

Maliyyə, iqtisadi və ticarətlə əlaqədar təbəələri Bakıda işləyən — İngiltərə, Almaniya, Fransa, İran, Türkiyə, İsveç, Norveç və digər dövlətlər şəhərdə konsulxana açıldılar.

1884-cü ildə neft sənayeçiləri «Sovet siezdi» təsis edildi. Bu, Rusiyada iri burjuazıyanın ilk təşkilatlarından biri idi. Sahibkarın haqqını hökumət qarşısında müdafiə edir və hökumətlə bir yerdə fəhlələrə, əməkçilərə divan tuturdu. «Sovet siezdi» neftə aid bütün məsələləri müzakirə edib qərarlar çıxarırdı. «Нефтяное дело» jurnalını nəşr edir, öz xoşuna yox, fəhlələrin tələbi ilə çox məhdud miqdarda kitabxana, məktəb və xəstəxana, davaxana açır. «Sovet siezdi» nəhəng şirkətlərin, inhisarçıların əlində güclü təzyiq aləti idi. Nobel «Sovet siezdi»nin altı il onun sədri oldu, Hacı fəxri sədr seçildi.

1887-ci ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyev beş nəfər gəlmə sərməyadarla şirkət yaradır, şəhərdə konka yolu çəkməyə başlayırlar. Bundan bir il əvvəl isə Hacı öz xərcilə şəhərdə yanğın deposu düzəltirmişdi.

Milyonçular bir-birinin bəhsinə çoxlu möhtəşəm binalar tikdirirdilər. Bu mülklər bir-birinə oxşamadığı kimi, hər birinin özünə xas gözəlliyi vardı.

Az müddətdə Bakıda bir neçə əzəmətli məbədd-məscid və kilsə tikilmişdi. «Qızıllı», yaxud «Aleksandr-Nevski» kilsəsi, «Təzə Pir» məscidi, «Əjdər bəy» və yaxud «Göy məscid», «Budaqov» kilsəsi, iki «Kırx» və s.

«Qızıllı», yaxud «Aleksandr-Nevski» kilsəsi şəhərin mərkəzində ucaldılmışdı. Qızıl rənginə çalan, par-par parıldayan qübbələri on kilometrərlə uzaqdan görünürdü.

Əzəməti, təmtərağı və diqqətəşayanlığı ilə bu kilsə Qafqazda yeganə idi. Bütün rus imperatorluğunda isə ona olsa-olsa üç-dörd məbədd tay ola bilərdi. Onun tikilmə tarixi də çox maraqlıdır.

Bakıda İçəri şəhərdə hələ 1857-ci ildə tikilmiş Nikolay kilsəsi (450 adam tuturdu) sayı gündən-günə artmaqda olan provoslav rus əhalisinin ehtiyacını ödəyə bilmirdi. Şimaldan cənuba türk-müsəlman ərazisinə başlamış səlib yürüşü güclənmişdi. İkibaşlı qartal İslam dünyasına öz sərt caynaqlarını göstərməkdəydi.

Qubernator V. Pozen şəhər başçısı Despozzanoviçə 1879-cu ildə xatırladırı ki, ötən il əzəmətli kilsə tikmək barədə qaldırılan məsələni Qafqaz sərdarının nəzərinə çatdırıb, o da öz növbəsində müqəddəs sinodun razılığını alıb, bütün Rusiyada ianə toplanmağa başlanıbdır, işi sürətləndirmək lazımdır.

Kilsəni Bakının mərkəzində, xarabaya çevrilmiş köhnə müsəlman qəbiristanlığında tikdirməyi məsləhət görürlər. Bünövrə qazılarda tapılan qədim məqbərələr göstərdi ki, bu yer Xristian və İslam dinindən çox-çox əvvəl, tunc dövrünə aid məzarlıq imiş. Ölüləri daş tabutlarda basdırmışdılar.

Müsəlman qəbiristanlığında kilsə tikdirməkdən ehtiyat edib, hər ehtimala qarşı müsəlman ruhaniləri və ağsaqqallarından ibarət məsləhət heyəti düzəldirlər. Bu heyətə Hacı Zeynalabdin Tağıyevi də daxil edirlər. O, etiraz edir və kilsəni müsəlman qəbiristanında yox, Teatr meydanında tikməyi məsləhət görür. Hacınin təklifi xaçpərəstlərin, xüsusən təzə təyin edilmiş qubernatorun xoşuna gəlmir. Onda Hacı kilsəni Şamaxı yolunda, vağzalın yaxınlığında tikməyi təklif edir, oraların mərkəzdən uzaq olduğunu bəhanə gətirib təklifləri rədd edirlər. Və hətta Parapeti də (indiki Fəvvarələr bağı) bəyənirlər.

Tiflisdə ali ruhani idarəsi qubernator başda olmaqla 1888-ci il iyulun 10-da inşaat komissiyası yaradıb ona smeta və layihə düzəltməyi tapşırı. Layihəyə akademik Marfild rəhbərlik edəcəkdi. Təzə kilsə təmtəraq və bərbəzəyinə görə Moskvada, Qızıl meydandakı Pokrovski - «Vasili Blajenniy» kilsəsinə oxşamalı idi. 1888-ci il iyulun 30-da layihə hazır oldu. Bünövrəni imperator III Aleksandr qoyacaqdı.

1888-ci ilin payızında, oktyabr ayının əvvəllərində imperator III Aleksandr Tiflisdən ailəsiylə Bakıya gəlir. Vağzal başdan-baş xalı-xalça, bayraqlarla bəzədilmiş, hasarların üstündə və birmərtəbəli binaların kəlləbəndlərində bir-birindən bir arşın aralı qara çıraqlar yandırılmışdı. Milyonçular, tacir və əyanlar bir tərəfdə, yüksək rütbəli mülki və hərbi məmurlar digər tərəfdə, silahlı əsgərlər divar kimi səf çəkib durmuşdular. Çarı ilk əvvəl Hacı Zeynalabdin Tağıyev salamlayacaqdı. Şahanə qatar stansiyaya girir. Az sonra çar III Aleksandr hərbi libasda vaqondan düşür. Hamı papağını götürür, Tağıyevdən başqa. Qubernator təkid edirsə də, o, qulaqardına vurur. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, bir tərəfində qubernator, bir tərəfində şəhər bələdiyyə rəisi III Aleksandra yaxınlaşır. Hacı xoşgəldin edir. Çar papağını çıxarmadığı üçün ona tünd-tünd baxıb soruşur: «Чей вы поданный» (sən kimin rəiyyətiyənsən?). Qubernator Hacıya pıçıldayır ki, «Я поданный вашего величества» (siz əlahəzrətin təbəəsiyəm).

Hacı Zeynalabdin isə öz bildiyini deyir: «Я поданный Русской империи». III Aleksandr vağzaldan keçib meydana enir və karetağa oturur. Atlar hərəkətə gəlir. Vağzalda imperatoru duz-çörəklə qarşılayan üç nəfərin (H. Zeynalabdin Tağıyev başda olmaqla) oturduğu kareta imperatorun karetasının ardınca gedirdi.

III Aleksandrın şəhərdən keçmə mərasiminin şahidi olmuş bakılı dülgər Mütəllib kişi maraqla nəql edirdi: «Padşahın gəlməyinə üç gün qalmış carçılar küçələrə düşüb car çəkə-çəkə şəhər əhlinə xəbər verirdilər ki, əlahəzrət şəhərimizə varid olacaq.

Vaxt çatanda, camaat səhər tezdən çarın keçəcəyi Balaxanı (Füzuli) küçəsinə, Quba (Füzuli) meydanına və Bazar (Hüsü Hacıyev) küçəsinə gəlir. O vaxt həmin küçələr birmərtəbəli binalarla əhatə olunmuşdu. Vağzaldan, ta keçmiş müsəlman qəbiristanına qədər yolboyu küçələrə, meydana xalı-xalçalar döşəmişdilər. O tay, bu tay alçaq binaların damlarına qara çıraqlar qoymuşdular, hamısı da yanırdı. Hər iki tərəfdə səkilərin qırağında əsgərlər durub, tufəngləri hazır saxlamışdılar. Camaat isə əsgərlərin arxasında — qabaqda ruslar, arxada qeyri millətlər dayanıb həyəcanla, maraqla çarın gəlməyini gözləyirdilər. Bir də gördük ki, uzaqdan padşahın qızıl-gümüş bəzənmiş karetası gəlir. Quba meydanına səmt götürüb; karetanı daldan atlı kazaklar, yanlardan jandarmilər müşayiət edirdilər. Camaat da arxada yeri yirdi. Birdən bir qoca müsəlman kişi, əlində də məşəl, mühafizə dəstələrinə baxmayıb, karetanın qabağına atıldı. Başladı meydan tərəfə qaçmağa. İmperatoru müşayiət edən kazaklar atlarını məhmizləyib, kişini bir anda araya alıb tutdular.

Bu mənzərəni karetdən görən imperator, atları saxlatdırdı, əmr etdi ki, qocanı yanına gətirsinlər.

Qoca diz çöküb təzim etdi, əlindəki ərzi-halı çara uzatdı. O da kağızı dilmanca verib nə yazıldığını xəbər aldı. Mətləbdən halı olanda, dodaqları qaçdı. gülümsədi, dönüb yavərinə nə isə tapşırırdı. Qocanı buraxdılar. Sonra məlum oldu ki, qocanın oğlu sözünə baxmır, onu incidir, xərclik vermir. Oğlu şəhər Dumasında qulluq sahibi idi. Deyilənə görə çar əmr edib ki, kişiye oğlunun rütbəsindən bir pillə yüksək rütbə — ad verilsin ki, oğlan onun sözünə qulaq assın, üzünə qayıda bilməsin, sözündən çıxanda qanunla onu cəzalandıra bilsin.

Kareta köhnə qəbiristan tərəfə getdi.

Qəbiristanı təmizləyib, kilsə binası üçün özül qazmışdılar. Ətrafdakı alçaq binaların üstü tamaşaçılarla dolu idi.

Kareta yaxınlaşanda camaat əl çaldı. Üçüncü Aleksandr qabaqda, dalınca iki keşiş karetdən düşüb özülə endilər. Keşişlərin hər biri çara qızıldan balaca bir kərpic verdi. Eyni zamanda başladılar mərasim duası oxumağa.

Fiziki gücünü yeri gəldikcə nümayiş etdirməyi sevən imperator bel-külüngü alıb xəzirə qoyulacaq yeri düzəltdi, sonra da malanı qapıb əməliyyatı davam etdirdi. İzdihama bu çox xoş təsir bağışladı, afərinlər deyildi. III Aleksandrda doğrudan da pəhləvan gücü vardı. Ailəsilə Peterburqa gedəndə inqilabçıların vəqona qoyduqları bomba partlamışdı. III Aleksandr tez çiyinini uçmaqda olan tavanın altına verib, ailəsinin vəqondan düşməsi üçün imkan yaratmışdı.

Çar qızıl kərpicləri şahənə sincab mantosunun ətəyilə silib öz əlilə özülə qoydu. Bakı milyonçuları da, Hacı Zeynalabdin Tağıyev başda olmaqla hərə öz adına layiq qızıl doldurulmuş mücrü, qapaqlı mis qab və taxta qutu gətirib imperatora verdilər ki, özül dəfinəsinə qoysun. III Aleksandr verilən hədiyyələri də

özülə qoydu, keşişlər avazla ucadan dua oxudular. Bənnalar özül inşaat tarixi yazılmış sicili bünövrəyə qoydu. Divarını hörməyə başladılar.

Səhəri gün carçılar bəziləri piyada, bəziləri dəvə üstündə küçə və bazarlarda gəzib car çəkдилər ki, camaat, eşidin və agah olun, eşitməyənlərə də xəbər verin, padşah dustaqlara mərhəmət edib bağışlayıb. Özü Kömürçü meydanı ilə Quba meydanı arasındakı mərkəzi həbsxanaya gedib dustaqları azad edəcək. Tamaşa eləmək istəyənlər dustaqxana qabağına gələ bilirlər.

Camaat səhər tezdən qazamat qabağında idilər. Mən də getmişdim. Cavan vaxtım idi, kənarda dayanıb tamaşa edirdik. Atlı kazakların araya aldıkları kareta gəlib qazamatın dəmir darvazası qabağında dayandı. Padşah düşdü. Zəhmli, yekəpər, kürən adam idi. Pişik gözü kimi parıldayan gözlərindən od yağdı. Yanındakılara əlilə nə isə işarə etdi. Nəhəng dəmir darvazanı açdılar. Dustaqları bir-bir Qanlı təpə (I Sverdlov) küçəsinə buraxmağa başladılar. Qorxa-qorxa yeriyən dustaqlar ikiqat əyilib özlərini mümkün qədər divar tərəfə verirdilər. Görünür padşahın qəzəbli görkəmi, zəhmli onları lərzəyə salmışdı.

O gün mollalar camaatı məscidlərə yığib böyük mərhəmətinə görə dua oxuya-oxuya çara təşəkkür edir, özünə və ailəsinə cənsağlığı, taxt-tacının yüz illərlə bərqərar olmasını diləyirdilər. Bu əhvalatdan bir ay keçməmiş, jandarmalar evbəev düşüb çar tərəfindən buraxılmış dustaqları bəzilərini asi adlandıraraq təzədən tutub qazamata saldılar.

Üçüncü gün çar ailəsi neft mədənlərinə tamaşaya getdi. Milyonçular çarı Sabunçu stansiyasında duz-çörəklə qarşıladılar. Bir neçə yerdə bəzəkli, tağlı darvazalar qurulmuşdu. Darvazalardan birini mədən avadanlıqlarından qayırmışdılar. Möhtərəm qonaqlar Nobel qardaşlarının neft anbarlarına, sonra Şəmsi Əsədullayevin nasos stansiyasına, ən güclü üç buruğuna tamaşa edirlər. Bir buruğun qabağında fontan zamanı quyudan çıxan daşları üst-üstə qalayıbmişlər. Daşların yer altından qaz gücünə çıxmasına adam inana bilmirdi. Əlahəzrət kanat üsulu ilə qazılan bir quyuya da baxır.

Neft milyonçuları imperatoru və onun ailəsini qəbul etmək üçün iki yerdə xüsusi çadır-pavilyon qurmuşdular.

İmperator onu müşayiət edənlərlə əvvəldən iki yerdə — biri Avropa, digəri Şərq üslubunda düzəldilmiş çadırların birincisinə girir. Oturandan sonra çadırın ətləklərini qaldırıb fontan vuran quyunu nümayiş etdirirlər. Çay içib, şirniyyat yeyə-yeyə fontana maraqla tamaşa edirlər. Sonra da Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Murtuz Muxtarov və qeyri müsəlman neftxudalarının düzəltmədikləri iransayağı bəzədilmiş ikinci çadıra gedirlər. Tağlı girəcəyi qiymətli xalı-xalçalarla bəzəmişdilər. Darvazadan çadıra qədər yerə bahalı, nadir xalı, gəbə və xalça döşəmişdilər. Çadırın içərisi ipəyə, zər-zibə parçalara tutulmuşdu.

Şəhərə qayıdandan sonra çarın şərəfinə ziyafət verilir. III Aleksandr razılığını bildirib «Qızılı kilsə»ni layiqincə tikib başa çatdırmağı tapşırır. Sabahı

gün Bakını tərk edir. Bu kilsə Yaxın və Orta Şərqdə rus və xristian hakimiyyətinin rəmzi olacaqdı.

Söz gəzirdi ki, bu kilsənin bünövrəsində qızıl dəfinə basdırıblarmış ki, məbəd zəlzələdən dağılsa təzədən bərpa etsinlər.

Müsəlman məbədlərindən Nabat xanımın Təzə Pir məscidini, ya da Göy Məscidi sökmək istəyirdilər. Bibiheybəti dağıtmaqla bu biri məscidlər qaldı.

Kiçik bir haşiyyə: Bələdiyyə idarəsi ötən əsrin səksəninci illərinin əvvəllərində müsəlmanlara təklif etmişdi ki, şəhərin mərkəzindəki köhnə müsəlman qəbiristanında bir məscid tiksinlər, qərar da çıxarmışdı. İş o qədər uzadırlar ki, axırda yer əldən çıxıb kilsəyə qismət olur.

Nabat xanım Xocabəy qızı ərindən və atasından aldığı miras hesabına qoşa minarəli Təzə Pir məscidi tikdirmək istəyir. Hacı Zeynalabdindən xahiş edir ki, bu işə nəzər yetirsin. Professor Rəhimbəy Səfərov deyirdi ki, məscidin inşası başlayanda bünövrə daşını Hacı qoymuşdu və iri günbəzin ortasındakı axırncı daşı qoyanda bənnə əl saxlayır ki, gərək axırncı daşı da bütün bənnələrin başcısı, el memarı Hacı Zeynalabdin Tağıyev qoyub binanı tamamlasın; bünövrəsini o qoyubdur, axırncı daşı da o hörməlidir. Hacınin dalınca adam göndərilər. Gəlir və axırncı daşı hörür, bənnaya bir beş yüz manatlıq, usta köməkçilərinə və fəhlələrin hərəsinə iyirmi beş manatdan əlli manata qədər ianə verir.

Nabat xanımın qəbri həmin məscidin eyvanında baş qapının sağ tərəfindədir. Nabat xanım xeyriyyə işlərinə kömək edirdi. Bakı su kəmərinə çəkməyə də xeyli ianə vermişdi.

Krasnovodsk (Səməd Vurğun) küçəsindəki Göy Məscidi Əjdərbəy Xocabəy oğlu, Nabat xanımın qardaşı tikdirmişdi. Arxitektoru Zivərbəy Əhmədbəyov idi.

Ticarət evlərinin arasında Hacı Zeynalabdin Tağıyevin pasajı xüsusi yer tuturdu. Şəhərin mərkəzində idi. Burda Dorojnov kişi, arvad, uşaq üçün hər növ hazır paltar satardı. Çox şey alana güzəşt edər, hörmətlə yola salardılar.

Bakıda ağac, kol-kos, gül-çiçəklik salınmasına Hacı Zeynalabdin Tağıyevin 1895-ci ildə Mərdəkanda açdığı bağbanlar məktəbi, daşlıq və qumsallıqda saldıqı təcrübə pöhrəliyi ixtisaslı bağbanlar dəstəsinin yaranmasına böyük təkan verdi.

Qara qızılın qüdrəti sayəsində dünənki arabaçı, meyxana sahibi, arpa-saman satanlar, başında palçıq çanağı daşıyanlar Avropa paytaxtlarına səyahət edirdilər, dünyanın ən məşhur kurort və sanatoriyalarında müalicə olunurdular, ən bahalı mehmanxanalarda əylənirdilər. Kislovodsk—Yesentukini bəyənmişdilər. Sərvətlərinə və imkanlarına uyğun bağ-bağat salmaq, Bakıda olduğu kimi, şəhərdən kənar, dəniz qırağında da saraylar, fəvvarəli hovuzlar düzəltdirib əylənirdilər. Mərdəkan və Şüvəlanda meyvə və bəzək ağacları, ətirli kollar əkdirib, çiçəklilər saldırmışdılar, istirahət etmək və əylənmək üçün köşklər qurmuşdular.

Başdan-başa qayalıq, daş-kəsəkdən ibarət, susuz, dəmir yolundan uzaq adı araba yolu olmayan bir ərazidə bu möcüzələri yaratmaq o qədər də asan iş deyildi. Bu işlər üçün gərək bir ətək qızıl pul xərclənəydi.

Belə ağır, ağıla sığmayan işin öhdəsindən yalnız və yalnız neftxudalar gələ bilərdilər.

Bağların məhz Mərdəkanda salınmasının əsas səbəblərindən biri də oranın qismən şəhərə yaxın olması və bir də Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Suraxanıdan Mərdəkana saldığı şose yolu idi. Mərdəkanda havanın saf, şirin suların dayaz olması da, əlbəttə vacib şərt idi.

Darvazasının üstündəki mərmərdə: «1894 г. 27 сентября в царствовании императора Александра III-го при министре земледелие и государственных имуществ была заложена школа садоводства при содействии и участии Бакинского губернатора В. П. Рогге, бакинским 1-ой гильдии купцом Гаджи Зейналабдиным Тагиевым» sözləri yazılmış bağbanlıq məktəbinin yaradılması Abşeronda bağ-bağçanın gündən-günə artmasına böyük təkan verdi.

Baqçılıq məktəbinin və təcrübə bağının layihəsini Bakının baş memarı Qoslavski tərtib etmişdi.

Başdan-başa qayalıq, daşlıq və kəsəklik olan sahədə bağ salmaq böyük əmək, çoxlu xərc və əzm tələb edirdi. Qayalıq və kəsəkləri çapıb hamarlamaq, yararlı hala salmaq lazım idi. Münbit torpaq daşınmalı idi. Ərazi hamarlandıqdan sonra oraya qara münbit torpaq gətirildi. Gecə-gündüz iş davam edirdi. Böyük zəhmət və xərcdən sonra məktəb binası, təcrübə bağı hazır oldu.

Susuz, qumsal sahədə ağaclar əkildi, bağçalar yaşıl donları ilə gözləri oxşamağa başladı. Yovşanlıqlar üzümlüyə çevrildi. Bağlardakı uca ağacların qalın kölgələrində əzəmətli və yaraşıqlı binalar tikildi. Susuz, kəsəkli, daşlıq yerlər günəşin alovundan sanki xilas oldu.

Çiçəklər göz oxşayırdı. Çarhovuzlardakı büllur kimi saf, şəffaf sularla cürbəcür balıqlar üzürdü. Qu quşları, ördək və qazlar nazlana-nazlana suya baş vururdular. Talvardakı tovuz quşları insanı valeh edirdi, qəfəslərdə bülbüllər cəhcəh vurur, qulaq asanların ruhunu oxşayırdı. Neftxudaların bağlarında marallar, ceyranlar mələşirdi.

İldən-ilə böyüyən, genişlənən, gündən-günə gözəlləşən bağça və bağlarda yeni-yeni meyvə və bəzək ağacları, təzə gül-çiçək növləri əkilirdi.

Bağların içərisindəki yollar kənarlarında əkilmiş ağacların adını daşıyırdı: «Çinarlı yol», «Baldırlı söyüd», «Məcnuni söyüd», «Şamlıq», «Sərvlik», «Palıdlıq» və s. Günəş ağacların saldığı qalın kölgəliklərin arasından yerə şəfəq saça bilmirdi.

Bu bağlarda payız və qış aylarında da bahar tərəvəti, yaz havası duyulurdu.

Bakı bələdiyyə idarəsi 90 il ərzində vur-tut on bir hektar ağaclıq, yaşıllıq saldıği halda neftxudalar az müddətdə yetmiş hektardan çox əsrarəngiz bağlar salmışdılar. Əsas təşəbbüskar, ilhamçı Hacı Zeynalabdin Tağıyevdi.

Zənginlərin bağ və malikanələrinin darvazaları, hasarların daş, darvazaların dəmir dilləri bu aralarda məşhur adamların yaşadığından xəbər verirdi. Darvazaların üstündəki mərmərlərin və daşların üstündə bağ sahibinin adı, salındığı tarix həkk edilirdi.

Bağlarda ucaldılan binalar bir-birinə oxşamırdı, hərəsinin özünə xas həsnü, gözəlliyi və memarlıq üslubu vardı.

Qonaq gələn ailələr buradakı şəraitə məftun olardılar. Hovuzların gözəlliyinə heyran qalardılar. Dördkünc hovuzun eni otuz beş, uzunluğu əlli, dərinliyi isə otuz metr idi. Bu hovuzda bəzəkli, naxışlı iri qayıqlarda seyrə çıxıb şənələnərdilər. Sazəndələr çalar, xanəndələr oxuyardılar. Dördkünc böyük hovuzdan girdə hovuza gecə-gündüz su axardı. Hovuzların divarını sarmaşlıq və ətirli bal çiçəyi bəzəyirdi.

XIX əsrin axırında Hacı Zeynalabdin Tağıyevin məsləhətilə neft daşıyan gəmilərin sahibləri birləşib şirkət yaratdılar. XX əsrin əvvəlində isə «Kür— Xəzər» gəmiçilik və aksioner cəmiyyətinin əsasını qoydular; məqsəd sərnəşin və yük daşımaq idi. Gəmilər Xəzər dənizindəki bütün limanlara, Volqa çayında, Kür çayında üzəcəkdə. İstədikləri limanlarda körpü və anbarlar tikəcəkdilər. Şirkətin əsas sərmayəsi 2. 000. 000 manat idi. Tağıyevin özünün də ticarət, yük və sərnəşin gəmiləri vardı.

Az sonra Hacı Zeynalabdin Tağıyev şəhərdən Bibiheybət mədənlərinə şosse yolu çəkdirib, yolu ziyarətəgahə qədər uzatdırdı. Üç ilə şəhərin mərkəzində (1895-1897-ci illər) böyük bir saray tikdirdi. Bu kaşanənin hər dörd fəsadı və damındakı nəhəng qübbələr uzaqdan diqqəti cəlb edir. Hər cəhətdən, həm xarici arxitekturasına, həm də daxili bəzəyinə görə şəhərin ən yaraşlıq binalarından biridir. Layihənin müəllifi Qoslavski əsasən Avropa order memarlıq üslubundan istifadə edib, fərdi kompozisiya yaradıb. (Azərbaycan tarixi muzeyi).

Binanın hər dörd tinində və baş qapısının qabağında nəhəng qaz fanarı yanar, gecələr bu aralar gur işığa qərq olardı.

Sara xanım xatırlayırdı: «Atam baba yurdunun qabağından bir dəfə ötəndə yanındakı adama deyir ki, bu binanı o fəqir qohumuma bağışlamasaydım, ətrafına gümüşdən hasar ucaldardım ki, görsünlər səbrlə, zəhmətlə adam necə ucalır. O balaca binaya qane olmasaydım, imarətə çatmazdım.

İmarətimiz dörd tərəfdən şah küçələrlə araya alınıb. 270 nəfər memar, mühəndis, bənnə, nəccar, nəqqaş məşğul olub. Bina üçün Rusiya, Fransa, Almaniya, İtaliyadan mayəhtac hazırlayıb gətiriblər. Hər səqfin — tavan naxışına və bəzəklərinə 40.000 manatlıq qızıl işlədilib. Nəqqaşlar xaricdən gəliblər. Şüşələr, daş güzgülər, xaricdə hazırlanıb, döşəmələr, qapı-pəncərələr, çılcıraqlar da. Qızıl

və almaz çox sərf edilib. Deyilənlərə görə hələ o vaxtın pulu ilə çox baha tamam olub».

Hacı Zeynalabdin Tağıyev əvvəl baba mülkündə neftxuda olandan sonra Seyid Mirbabayevin dəniz qırağındakı əzəmətli mülkündə kirəəçi olmuşdu (indi Azərneft olan bina).

Tağıyev həm neftxuda, həm dəyirman sahibi, həm fabrikant, həm böyük balıq sənayeçisi (bütün Kür ətrafı və Xəzər qırağı vətəgələr onun ixtiyarında idi), həm də ticarət və yük gəmilərinin sahibi idi. Qubada Atlıxanda və Yevlax ətrafında böyük meşələri vardı. Ənzəli və Rəşt ərazisində də Hacınin meşələri, böyük malikanəsi, binaları və nümayəndəliyi, başqa şəhərlərdə, o cümlədən İstanbulda və Moskvada dörd mərtəbəli iri sarayı, İranda karvansarayları vardı.

İmperator II Nikolayın qardaşı böyük knyaz Mixail Aleksandroviç polyak qızına evlənib, taxt-tacıdan əl götürəndən sonra Tağıyevdən xahiş edir ki, Yevlax ətrafı meşələrdə ov edib dincəlməyə ona icazə versin. O, Hacıya cəvahiratla bəzədilmiş bir qızıl çarka (peymanə) bəxşiş göndərmişdi.

Xəzərin Azərbaycan sahillərindən tutmuş Dağıstanın sahillərinə, Dərbənd, Port-Petrovsk (indiki Mahaçqala) daxil olmaqla uzunluğu 300 kilometr olan torpaq icarəyə götürüb vətəgə salmışdı, əsasən siyənək balığı, Kür ətrafındakı vətəgələrdə isə qızıl, nərə, ağ balıq və sairə tuturdular. Bankədə kürü zavodu vardı. Rusiyaya və Avropaya ixrac edilirdi.

Hacı öz qızları Sara və Leylanı Peterburqa, Smolnı qız institutuna oxumağa göndərmək istəyirdi. Sənədləri ora yollayır. Çox keçmir Smolnidən rədd cavabı gəlir ki, nə bəy, nə xan və nə də zadəgan olmadığınız üçün qızlarınızı qəbul edə bilmərik; bu instituta yalnız knyaz, xan, bəy, əmir qızları qəbul edilir. Hacınin arvadı Sona xanım rəsmi sənəd təqdim edir ki, atası general Ərəblinski müharibədə rəşadət göstərüb və Rusiyaya sədaqətinə görə çar tərəfindən qızıl silahla təltif olunmuşdur; bu qızlar da onun nəvələridir, bütün imtiyazlardan istifadə etməyə hüquqları vardır.

Tağıyevin qızları ana babalarına — general Ərəblinskiyə görə Smolnı institutuna qəbul edirlər. Tağıyev Moskvanın mərkəzində, fundamental kitabxananın yaxınlığında dəbdəbəli, dördmərtəbəli bir imarət tikdirib, yolu düşəndə həmin mülkündə qalırdı.

Tağıyev xeyriyyə işlərinə çox pul xərcləyirdi. İstedadlı gəncləri Rusiya və Avropanın ali məktəblərinə göndərir, məktəb binaları tikdirir, ümid verən ziyalılara maddi yardım edirdi. Seyid Əzim Şirvaninin oğlu Seyid Cəfər deyirdi: «Hacı Zeynalabdin Tağıyev atamın (Seyid Əzim Şirvaninin — M. S.) ilk külliyyatını öz xərcinə Bakıda çap etdirmək istədi, sensor və ruhanilər bu işə mane oldu. Tehrana göndərdi, daş üsulla çap etdirdi. Mətbəəsi vardı, həm azərbaycanca, həm də rusca qəzet və jurnal çap etdirirdi. Əvvəllər hər ay atama 10 manat, sonralar isə 20 manat pul göndərirdi. Neçə dəfə Bakıya dəvət etmişdi, qonaq saxlamış, yaxşı

hədiyyələrlə və pulla yola salmışdı. Məhəmməd Hədinin ilk kitabı «Firdövsü ilhamatı» öz xərcinə «Kaspi» mətbəəsində çap etdirmişdi.

Böyük vətənpərvər şair Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığına Hacı Zeynalabdin də kömək etmişdi. Şərləri qəzet və jurnallarda dərc edilmişdi. Sabirin maddi vəziyyəti ağırlaşanda Bakıya gəlib Soltan Məcid Qənizadənin köməyi ilə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Balaxanıdakı məktəbində müəllimliyə təyin edilmişdi. Lakin Balaxanı mədənlərində çox qala bilmədi. Vərəm xəstəliyi get-gedə şairi əldən salırdı.

Sabir də Hacıya borclu qalmadı və onun şərəfinə mədh yazdı. 1910-cu ildə Tağıyev teatrının 30 illiyi yubileyi münasibətilə Üzeyir Hacıbəyli bu şərəf musiqi bəstələdi. Həmin əsər təntənə mərasimində ifa edildi. Təəssüf ki, nə şer, nə də bəstələnmiş musiqi əsəri bizə gəlib çatıb.

1902-ci il Şamaxı zəlzələsində yurd-yuvasız qalan adamlara da Hacı yardımını əsirgəməmişdi.

Bakının inkişafı ilə yanaşı şəhərdə teatr binaları, kino salonları, əyləncə evləri də artırdı. Azərbaycanda ilk milli teatr binasını Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1883-cü ildə tikdirmişdi. Layihənin müəllifi memar Koqnovitski idi. Qadınları teatra buraxmazdılar, kişilər başlarında papaq oturardılar.

1893-cü ildə yenidən böyük xərc qoyaraq teatr binasını genişləndirdi.

Yalnız iyirmi üç il sonra, 1906-cı ildə müsəlman qadınları üçün xüsusi lojalar düzəltməyə başladılar.

III Aleksandr sağ olanda Tağıyev ona ərz-hal yazıb, müsəlman qızlarının öz ana dillərində oxumaları üçün Bakıda məktəb açmağa icazə istəyir. III Aleksandr bu xahişi rədd edir. O, öləndən sonra II Nikolay taxta çıxır. Tacgüzarlıq mərasimində Hacı bir senatorun vasitəçiliyi ilə Nikolayın arvadı Aleksandra Fyodorovnaya çox bahalı hədiyyə çatdırır və eyni zamanda Bakıda qız məktəbi açmaq barədə təkrar xahişnamə göndərir və rica edir ki, rus-müsəlman qız məktəbinə çariçə Aleksandra Fyodorovnin adı verilsin. Eyni zamanda qız məktəbinin xərcini ödəmək üçün banka 150. 000 manat qoyur, bu da beş faizdən ildə 7500 manat gəlir götürəcəkdə və bununla məktəbin xərc-xəracatı artıqlamasilə ödəniləcəkdə.

Qız məktəbinin binası 864 kv sajen yer tutur. Gözəlliyi küçənin və ətrafın memarlığında yeni parlaq və zəngin səhifə açır. Həcminə görə bu bina istənilən vaxt ali məktəb üçün istifadə oluna bilər. Qız məktəbini açmaq üçün Hacı görkəmli din xadimlərini, ruhaniləri, evinə dəvət edib əhvalatı onlara danışır və məsələni mümkün qədər xoşluqla həll etmək istəyir. Çünki o zamanlar bütün əhali onlara inanır və qulaq asırdı; istədikləri vaxt «cihad» elan edə bilərdilər.

Ruhanilər qızlara təhsil vermək təklifindən qəzəblənir və camaatı ayağa qaldırır. O günün sabahı təklifi bəyənmiş qazı Mir Məhəmməd Kərimin qapılarına ağ neft töküb evi yandırmaqla təhdid edirlər. Axund Mirzə Əbu Turabın qapılarına nəcis yaxırlar.

Bu vəhşət vaxtı Hacı'nın güclü pul və hədiyyələrlə müqəddəs hesab edilən yerlərə — Məkkəyə, Mədinəyə Kərbəlaya, Xorasana, Qahirəyə, İstanbula, Tehrana və s. yerlərə göndərdiyi Molla Mirzə Məhəmməd oğlu oradakı mötəbər, rəsmi din xadimlərindən, müctəhidlərin hamısından imza və möhürlə təsdiq edilmiş rəsmi sənədlər gətirir ki, müsəlman qızları da oğlanlar kimi şəriət məktəblərindən başqa müasir məktəblərdə təhsil ala bilərlər, burada heç bir xilaf şey yoxdur.

Müsəlman qızları üçün müasir məktəbin açılacağı xəbəri şəhərə vəlvələ salır, məclislərdə, bazarlarda, dükanlarda, toyda, yasda bu barədə söhbət gedir. Məhəllələrin başçıları, şəhərin ağsaqqalı qara camaatı bərk həyəcana gətirmişdilər.

Molla Mirzə çox bacarıqlı adam olduğundan Hacı'nın tapşırığını yerinə yetirib müsəlman aləminin o zaman məşhur olan səkkiz müctəhidindən möhürlü, imzalı sənədlər alıb dala qayıdır. Tağıyev ruhanilərin başçılarını evinə dəvət edir, bir-bir soruşur ki, hansı müctəhidə etiqad edirsiniz? (O vaxtlar da hərənin etiqad etdiyi müctəhidi vardı, o nə desəydi, sözsüz qanun idi). Hərə öz müctəhidini deyir, Hacı onları imzaladığı möhürlü məktubu göstərir ki, onlar qızların müasir elm oxumalarını şəron təsdiq edirlər.

Tağıyev Rusiya imperiyasında millətlərə fərq qoymadan maarif və mədəniyyət, bütün xeyriyyə işlərinə çox dəyərli xidmət göstərərək, külli miqdarda pul xərclədiyinə görə imperator ona həqiqi dövlət müşaviri rütbəsi vermişdi. Bu rütbə general, kontradmiral, bir də oberprokuror rütbələrinə bərabər idi. Böyük hüququ vardı. Ruhaniləri və məhəllə başçılarını, sözü keçən nüfuzlu şəxsləri Təzəpir məscidinə yığır və müsəlman qızları üçün müasir məktəb açmaq məsələsini müzakirəyə başlayır. Gah başa salır, gah yalvarır, gah da qorxudurdu.

Qaragüruhçu iri əmmaməli, qara əbalı ruhanilər, yekəqarın, enli qurşaq, saqqalı hənəli Hacılar ortaya çıxıb isməti nisvandan danışa-danışa, Qurandan ayələr, peyğəmbər, xəlifə, imamlardan hədislər və sübutlar gətirərək bu işi küfr adlandırırlar, Hacı Zeynalabdin Tağıyevi dindən kənar əməllərdə günahlandırırlar. Tapançalı-xəncərli qoçular isə təhdidə keçirlər.

Tağıyev müsəlmanların müqəddəs ziyarətgahlarındakı müctəhid və din xadimlərinin imzaladıqları, möhürlə təsdiq etdikləri sənəd və şəhadətnamələri məsciddə də təkrar-təkrar oxutdurub camaata başa salmağa cəhd edirdi ki, qızların elm oxumalarında heç bir xilaf şey yoxdur, əksinə bu çox vacib və lazımlıdır.

Məclisdə iştirak edən ən mötəbər iki din xadimi: Bakı quberniya qazisi Mir Məhəmməd Kərim və Axund Mirzə Abuturab Quran ayələrini ərəbcədən dilimizə tərcümə edib, müslüm (müsəlman kişiləri) kimi müslümənin (arvadları) da bütün biliklərə yiyələnməyə ixtiyarları olduğunu bildirirdilər. Zəmanə elmi oxumaqda xilaf şey yoxdur.

Yenə etiraz səsləri ucalır.

Bu dəfə Hacı Zeynalabdin özü danışmağa başlayır «Camaat, qızlarımızın zəmanə dərsi oxumaları vacibdir, gözləri açılar, külfətdə rəftarları xoş olar... İngilistana, Germaniyaya, Firəngistana gedib oxuyan cavanlarımız, hərəsi

oralardan qollarına bir arvad keçirib gətirirlər, çünki qızlarımıznan məcazları tutmur, dolana bilmirlər, əcnəbi arvadlardan doğulan uşaqlar öz-özünə olurlar mürtəd və bütün varidatımıza vərsə çıxırlar. İşlər belə getsə, ata-baba ocaqları qalacaq Quransız, namazsız, şəriətsiz. Təzə məktəbdə qızlara ehkami şəriyyə, paltar tikmək, toxuculuq, mətbəx işləri, müsəlman və rus dilində oxuyub-yazmaq, elmi hesab, tifillərə tərbiyə vermək öyrədiləcək. Burda nə pis şey var?! Molla Əli Hacı Xəlil oğlu! Qulaq as! Mən, qızları ismətsiz etmək istəmirəm, naməhrəmlə üzuaçıq olmağa çağırıram. Sırağa gecə, iyirmi yaşlı ortancıl qızın sancılanmışdı, az qalmışdı ölsün. Lopabiğ Ambarsum həkimi gətizdirdin qızı yoxladı, davadərman elədi, qız ölümədən qurtardı. İndi de görüm, lopabiğ Ambarsumun əvəzinə müsəlman arvad həkim olsaydı, şəriətə hansı daha düzgün gələrdi? Arvad həkimlərinə, müəllimlərinə ehtiyacımız çoxdur. O məktəbi mən, bizə padşahlıqda vəhşi deyildəndən sonra qərara gəldim açıdırım; əmək dolusu pul töküb bu məqsədlə bina tikdirmişəm. Dərs deyənlər zənən xeylağı olacaq. Kazan şəhərinə adam göndərmişəm ki, müsəlman - tatar arvadlarından dərs deyənlər tapıb gətirsinlər. Xədicə xanım adında bir nəfər tapıblar. Bütün Urusiyyət qəzetlərində elan etdirmişəm ki, dilimizi bilən arvad müəllim axtarıram... İki nəfər arvad müəllimə gəlmək istəyir. Biri Məryəm xanım Sürkeviç—Litva tatarlarındandı, biri də Axalskidən Hənifə xanım».

Sabahı gün şəhərdə abır-həya pərdəsi altında qeyli-qal qopdu, qoçular küçələrə tökülüşüb dikdaban ayaqqabı geymiş müsəlman qadın və qızlarının tufli və çəkmələrini çıxardıb, zorla nələyin geyindirirdilər; azca üzü açıq olanların başlarına iri, qara çadra örtürdülər; mane olmaq istəyənləri, danışanları döyür, ölümə hədələyirdilər. Qızlarını təzə məktəbə göndərənlərin evlərinə soxulub öldürürdülər; o cümlədən içərişəhərli Axund molla Ruhullanın evinə zorla girib namaz üstündə kişini qətl etmişdilər ki, birdən-birə iki qızını «şkola» yollayıb.

Hökumət məmurları belə biabırçılığa kənardan tamaşa edirdilər və deyirdilər ki, biz din-məzhəb məsələlərinə qarışmırıq. Onlar əslində bu məktəbin açılması əleyhinə idilər.

Tağıyev qızlara məsləhət görür ki, çarın arvadı Aleksandra Fyodorovnaya bir teleqram göndərin, minnətdarlığınızı bildirin ki, sizə məktəb açmağa icazə verib və razı olub ki, məktəbinizə onun adı verilsin.

İki gündən sonra Aleksandra Fyodorovna qızlara teleqramla cavab yollayır, yeni açılmış məktəbdə əla oxuyub, Vətənə və cəmiyyətə faydalı olmalarını, həyatda xoşbəxt yaşamalarını arzu edir.

Bu teleqramla bütün mübahisələrə və müsəlman qız məktəbinin taleyi bir dəfəlik həll edilir.

Məktəbə 58 qız qəbul edilmişdi; onlardan 35 nəfəri kasıb ailələrdən idi, təhsil haqqından azad edilmişdilər; geyim və yemək-ichməklərinin xərcini Tağıyev ödəyəcəkdi. (Əvvəldən 20 nəfər kasıb qızın pulsuz götürülməsi nəzərdə tutulmuşdu, bu siyahıya 15 nəfər də əlavə edir). Bu məktəb pansion və qapalı idi;

qızlara həftədə bir dəfə, cümə günləri səhər saat 10-dan 17-yə qədər evlərinə getməyə icazə verilirdi.

Məktəbdə dərslər 1901-ci il sentyabrın 7-də başlanmışdı. Sentyabrın 9-da isə bayram edilir. Krımdan, Özbəkistandan, Peterburq və başqa yerlərdən çoxlu təbrik teleqramı gəlir. Peterburqdan senator Yankovski Tağıyevə yazırdı: «Sizin xərciniz və sizin səyiniz sayəsində açılan məktəbə müvəffəqiyyət arzulayırıq».

«Kaspi» qəzeti 1901, oktyabrın 9-da belə yazırdı:

«Rus-müsəlman qız məktəbinin açılışı.

Məktəb açılışının formal aktı oxundu. Məlum oldu ki, 1898-ci il mayın 16-da məktəbin əsasnaməsi təsdiq edilib, sonra da əlahəzrətin icazəsilə məktəbə imperatriça Aleksandra Fyodorovnanın adı verilib. Bundan sonra cənab Hacı Zeynalabdin binanı tikdirməyə başlayır. Məlumatda görülən işlər, xərclənən vəsait, qarşıya çıxan çətinliklər və xeyrixah əməllər uzun-uzadı sadalanırmış. Qeyd olunmuşdu ki, bütün müsəlman aləmində ilk addım Bakıda millətin fəxri insanpərvər Hacı Zeynalabdin tərəfindən atılmışdır. Tarix boyu bu şərəf və fədakarlıq əbədi yaşayacaqdır.

Akt imzalandıqdan sonra məktəbə qəbul olunan qızlar bir neçə tatar (Azərbaycan) xor nəğmələri ifa etdilər. Sonra məktəb müəssisəsində Hacı Zeynalabdin Tağıyev adına göndərilmiş təbriklər oxunmağa başlandı. İlk təbriki ziyahılar adından Əlimərdan bəy Topçubaşov çox səmimi bir hərəzlə oxudu. Bir yerdə qeyd edilirdi ki, gələcək tarixçilər müsəlman qadınlarının bu təcəddüdü ilə əlaqədar duyğularımızı, hissləri, fəxri, şərəfi xüsusi qeyd edəcəklər. Bu yolu bütün xalqlar keçib və keçəcəklər. Çox-çox hörmətli Hacı isə millət atası kimi könüllərdə əbədi yaşayacaq və zülmətdən, əsarətdən, nadanlıqdan xilas olmuş ana və qızlar hörmət və minnətdarlıqla hər gün sizi yad edəcəklər və s. və i. a.

Bu təbriki birinci Həsən bəy Zərdabi imzalayıb əlavə etmişdi: «Çox yaşa, Hacı!».

Gurultulu alqışdan salon sarsılırdı. Bakı müsəlmanları adından göndərilmiş təbrik teleqramını tatar (azəri) dilində A. B. Ağayev oxudu. Əvvəl Hacını maarif yolunun yorulmaz fədaisi adlandırdı. Qaranlıqdan şəfqin doğduğunu, müsəlman qadınlarının qaranlıqdan çıxıb maarif sayəsində yeni həyat yolları ilə irəliləyəcəyini xüsusi qeyd elədi.

Sonra digər təbriklər, Bakıdan, Peterburqdan, Kazandan, Moskvadan, Dağıstandan, Krımdan—Baxçasaraydan və digər şəhərlərdən göndərilmiş çoxlu teleqramlar oxundu. Salonda tez-tez gurultulu alqışlar ucalırdı. Bu təntənəni bayramlar bayramı adlandırırdılar.

Axırda Hacı Zeynalabdin çox həyəcanlı halda sözə başladı: «Bugünkü təntənə böyük bir planın ancaq başlanğıcıdır. Bu binanın üst hissəsinə fikir versəniz görürsüz ki, mən onu elə tikdirmişəm ki, onun üstündə əlavə bir mərtəbə də ucaltmaq olar.

Tikdirəcəyəm də, bu məktəb qız gimnaziyası olmalıdır, müsəlman balaları üçün. Bu mənim amalımdır!»

Sonra təntənədə iştirak edənlərin hamısını məktəb aşxanasının salonuna dəvət etdilər.

Stollar üç cərgə düzülmüşdü. Süfrə Novruz bayramı sayağı şirniyyat və meyvələrlə bəzədilmişdi. Güldanlardakı çiçəklər göz oxşayırdı.

Məktəbin hami şurası seçilir. Məktəbin müəssisi fəxri hami şurasının sədri, sədr müavini və dörd nəfər üzv seçilir. Üzvlərdən biri Hacınin arvadı sona xanım idi. Qubernator daimi üzv olur. Bələdiyyə rəisi, quberniya qazisi, Bakı qız gimnaziyasının müdürəsi və oğlan gimnaziyasının direktoru Fərrux Vəzirov, Əlimərdan bəy Topçubaşov və Həsən bəy Zərdabi də hami şurasının üzvləri idi. Tağıyevin məsləhəti ilə Həsən bəy Zərdabi sədr müavini təyin edilir.

Məktəbdə mədəni-maarif və xeyriyyə işləri aparmağı Sona xanım öhdəsinə götürür.

Dərslər ciddi proqram əsasında keçirilirdi. Nizam-intizam olduqca sərt və yüksək səviyyədə idi.

Dərs otaqları alt, yataqxana ikinci mərtəbədə idi. Klubda vaxtaşırı tamaşa nümayiş etdirilirdi: «Yağışdan çıxdıq yağmura düşdük», «Axşam səbri xeyir olar», «Arşın mal alan», və s.

Bakıda ilk dəfə açılan Aleksandra Fyodorovna adına qız məktəbini De Bay adlı bir fransız Parisdə buraxdığı kitabda əcaib, ağlasığmaz bir möcüzə adlandırır.

Bakı müsəlman qız məktəbinin şagirdləri üçün Dağıstan qızlarının geyimi rəsmi libas kimi qəbul edilmişdi. 1909-cu ildən isə rus qız məktəblərinin rəsmi paltarları ilə əvəz edildi — abı rəngli parçadan don, ağ fartuk, bir də pelerina; gündəlik geyimdən başqa bayram və mərasim libası da vardı, imtahan vaxtı, bayram günləri, teatra və gəzməyə gedəndə mərasim libasını geyirdilər. 4 illik məktəb iki ildən sonra oldu 5 illik, sonra 6 illik, axırda da seminariya. Hacı banka 100.000 manat 5 faizli qızıl pul verib məktəbi seminariyaya çevirtirmişdi. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, təkcə məktəb binası tarixi sənədlərə görə 183.533 manat qızıl pula tamamlmışdı, tədris avadanlığına əlavə qızıl pulla 29.000 manat xərclənmişdi. Bankda da 125.000 manat toxunulmaz kapital 5 faiz gəlirlə saxlanılırdı ki, məktəbin xərclərini təmin etsin. Məktəb seminariyaya çevrildəndə sonra vəsait 225.000 manat olmuşdu.

Binanın zirzəmisini Orucov qardaşlarına mətbəə üçün kirayəyə verilmişdi ki, buradan da əldə edilən neçə min manat pul yenə qız məktəbinin ehtiyacına sərf edilirdi.

Həmin məktəbin nəzdində qadın müəllimlər üçün iki illik hazırlıq kursu açılmışdı, onun da məharicini Tağıyev ödəyirdi.

Qız məktəbinin binası memarlıq baxımından mütəxəssislərin dediyinə görə diqqətəşayandır. Azərbaycan memarlığının milli-romantik üslubundadır. Əsas fasaddakı divar bir cərgə ağ, digər cərgə isə qızılı daşdan hörülüb.

Məktəbin ilk məzunlarına Hacı Zeynalabdin özü bir nüsxə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş Quran, Sədinin «Gülüstən», Lev Tolstoyun, Puşkinin, Qoqolun, Lermontovun əsərlərindən nüsxələr, təzə libas və başqa hədiyyələr verdi. Bundan sonra hədiyyə vermək ənənəyə, adətə döndü.

Qız məktəbinin birinci müdirəsi Hənifə xanım Məlikova (Həsən bəy Zərdəbinin arvadı) idi.

İran şahı yolüstü Bakıda olanda, arvadı qız məktəbinə gəlmiş, hər şagirdə qızıl zəncirdən asılmış bir qızıl onluq bağışlamışdı; qızlar da bu bəxşişi həmayil kimi boyunlarına asmışdılar.

Məzunlar ilə olan söhbətlər əsasında bu qapalı pansiondakı qayda-qanun barədə, təlim-təربiyə haqqında qısa məlumat vermək elə bilirəm oxucular üçün maraqlı olar. Məzunların hamısı məktəbləri barədə vəcdlə, həvəslə, xəyalpərvər bir tərzdə danışır və sanki xəyala dönmüş, bir daha təkrar olmayacaq aləmə təzədən qayıtmaq istəyirdilər. Hətta gözləri yaşaranlar da olurdu. O günlərə ürəkdən kədərlənə-kədərlənə təəssüflənirdilər. Ömürlərinin ən xoş, ən əziz günləri saydıqları illər, hadisələr arxasında qalmış ilk, yarı uşaqlıq, yarı gənclik aləminə xəyalən qayıdırdılar. Nəbat xanım Nərimanova, sanki fikirlərinə mane olmamaq üçün ahəstəcə deyirdi: «Bakı müsəlman qız məktəbi nəinki bizim mahalda, ucsuz-bucaqsız, çoxlu müsəlman yaşayan Rusiya imperiyasında ilk və yeganə qız məktəbi idi. Şübhə etmədən, mübaligəsiz demək olar ki, Yaxın və Orta Şərqdə, bütün müsəlman aləmində avropasayağı birinci qız məktəbi idi. Bu məktəbi qurtaran qızlar Azərbaycanın ilk və əsas qadın müəllim kadrları oldular. Əlbəttə məktəbimizi bitirəndən sonra təhsilini davam etdirib həkim, iqtisadçı, kitabxanaçı, rəssam, elmi işçi, professor dəsənt olanlar da vardı.

Həm qış, həm yay forması vardı. Gündəlik paltarlardan başqa bayram və mərasim geyimi... Ayaqqabı həmişə təmiz olmalı idi. Məktəbdə xüsusi dərzixana vardı. İki dərzı qadın həyətdəki binada işləyirdilər.

Məktəbimiz hər cəhətdən diqqətəşayan, tərifiəlayiq idi, qayda-qanunda, təlim tərbiyədə, geyimdə, rəftarda... O məktəblə bağlı unudulmaz, təkrar olmayacaq əziz xatirələrimiz var.

Müəllimlər bilikli, tələbkar idilər, hər şagirdə xasiyyətinə, biliyinə görə diqqət yetirirdilər. Qayğımızı çəkirdilər. Hamı dərəsi, mövzunu qavramalı idi. Bəzən eyni şeyi dəfələrlə, yorulmadan, darıxmıdan təkrar edir, başa salırdılar. Valideyn öz övladına elə diqqət yetirməzdi. O gözəl müəllimlər heç adamın yadından çıxmır. Şagirdlərin çoxu Şuşadan və Tiflisdən gəlmişdilər. Bir neçə nəfər Bakı dövlətlisinin qızı öz evlərində yaşayı, səhərlər faytonda dərse gəlirdilər. Günorta naharı bizimlə edirdilər, axşamüstü faytonda dallarınca gəlib aparırdılar.

Binanın görkəmi, xarici bəzəyi uzaqdan buranın müqəddəs yer olduğunu gözə çarpdırırdı. Otaqlar geniş, hündür, pəncərələri ucaydı. Yayda sərin, qışda isti olurdu. Memar hər cəhəti diqqətlə nəzərə almışdı. Görünür, layihə üzərində ilhamla işləyibmiş.

Dərs otaqları, laboratoriyalar, kitabxana, qıraət salonu, qəbul otağı, birinci mərtəbədə yerləşirdi. Aşxana, mətbəx, qızların yataq otaqları, böyük və balaca tamaşa salonları, müəllimlər (hamısı qadın idi) otağı, məktəb müdirəsinin kabineti, həkim kabineti, müalicəxana, namaz qılınan otaq (məscid deyərdik) üst mərtəbədə idi. Hamam, xəstəxana, camaşırxana və anbarlar həyətdəki ayrı-ayrı binalarda idi. Gözəl bağçamız vardı.

Bu məktəblə şəxsi və ümumi təmizliyə xüsusi fikir verilirdi. Məktəb həkimi tez-tez şagirdlərlə bu barədə söhbət edirdi. Hər gün şəxsi təmizlik yoxlanırdı. Qızların dırnaqlarına, qulaqlarına, saçlarına qadın feldşer baxırdı. Həftədə bir dəfə hamamda çimərdik. Qadın həkim üç gündən bir qızların dişlərini yoxlayırdı. Birinci və ikinci sinifdə oxuyan qızların saçlarını iki arvad darayırdı, özlərini çimizzirirdi. Gündə bizə 4 dəfə yemək verilirdi: naharda duru xörək, plov, dolma, qovurma, bir sözlə şərq xörəkləri, bəzən Avropa xörəkləri də, şirniyyat, meyvə, kəpənək, çay və s. verirdilər. Payızda və qışda zəif qızlara xörəkdən əvvəl, bədənlərini möhkəmlətmək üçün balıq yağı içirdərdilər.

Məktəbin kənarla heç bir əlaqəsi yox idi, içəriyə heç kəs buraxılmazdı, ata-analar və ən yaxın qohumlar qızlarla xüsusi otaqda görüşə bilərdilər.

Bayramlarda bizi kinoya, ya da Tağıyev teatrına aparırdılar. Çadrasız gedərdik. Qohumlarından ehtiyat edən, qorxan qızlar getməzdilər. Yuxarı sinifdə oxuyan qızlar rus qız gimnaziyasına konsertə, müsəmirəyə gedərdilər, orda oxuyan qızlar da bizim məktəbə gələrdilər. Yuxarı sinif qızlarını klassiklərin əsərləri ilə tanış etmək üçün faytonlarda teatra aparırdılar; «Yevgeni Onegin», «İblis», «Otello», «Qaçqlar» və s. tamaşalara baxır, sonra əsas obrazların xarakterlərindən inşa yazırdılar.

Məktəbimizdə xor, dram, ədəbiyyat, rəqs dərnəkləri vardı. Yadımdadır, cümə günləri dram dərnəyi konsert verərdi, ya da ki, pyes oynayırdılar. Bir dəfə «Arşın mal alanı» göstərdik. Avtorun özünü dəvət etmişdik. Əsgər rolunu Reyhan Axundova (sonra rəssam oldu), xalanın rolunu Dostu Cəfərova ifa etdi. Dərnəyimizi Üzeyir bəy çox bəyəndi.

Konsertdə Sabirin «Oxutmuram, əl çəkin», «Xandostu, amandı qoyma gəldi», «Fəhlə, özünü səndə bir insanımı sanırsan?» şerlərini, Puşkinin, Lermontovun Abdulla Şaiqin, Abbas Səhhətin şerlərini oxuyardıq...

Yuxarı siniflərdə əl işləri, toxuma, paltar tikmək öyrədirdilər. Bir dəstə qız məktəbi qurtaranda böyük bir tikmə şal düzəldib Tağıyevə bağışladılar. Hacı məktəbi bitirənləri evinə dəvət edib meyvə-şirniyyat süfrəsi açardı, sonra hərəyə bir qutu şokolad, ipək baş şalı, Tolstoy, Puşkin, Lermontov, Karamzin, başqa

yazıçı və şairlərin əsərlərini, Quranın Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş nüsxəsini başışlayardı.

Tağıyevin arvadı Sona xanım tez-tez məktəbimizə gələr, şirniyyat, meyvə gətirərdi. Hacı arabir gəlib dərslərimizə qulaq asardı, axırda da deyirdi: «Qızlarım, balalarım, yaxşı oxuyun, səy edin. Xoşbəxtlik oxumaqdadır. Bilik ək böyük dövlətdir».

Bir dəfə «Molla Nəsrəddin» — Mirzə Cəlil məktəbimizə gəldi. Bizimlə söhbət etdi. Qızlardan bir neçə nəfər Sabirin şeirlərini, bir nəfər də Abdulla Şaiqin Sabirin ölümünə yazdığı şeiri oxudular. Çox razı qaldı.

Bizim ailədən, Nərimanov ailəsindən Asiya, Qumru, Məryəm, İltifat, Simuzər və mən bu məktəbdə pulsuz oxuyurduq. Pansion da, məktəbimiz də çox gözəl idi. Sınıf otaqları geniş, hündür, işıqlı, dəhlizlər idi. Həyat-bacası gözəl, müəllimlər xoşrəftar, lakin sərt və tələbkar idilər. Qayda qanun. Yataq otaqlarında aptek təmizliyi, yorğan-döşək yumşaq; camaşır ağappaqdı. Hər həftə dəyişdirərdilər.

Aşxanada uzun, iri stollara qar tək ağ süfrələr döşənərdi. Yer-yer qablarda təzə çörək qoyulardı. Yeməklər ləzzətli olurdu. Stolların ətrafında yuxarı sinif qızları növbə çəkərdilər. Hacınn qızlara göstərdiyi qayğı barədə belə bir əhvalat danışırldılar «Məktəbə ət verən qəssabı çağırıb abırını verib ki, göndərdiyin qoyun cəmdəklərindən biri dişi imiş. Bilmirsən ki, dişi qoyun ətindən qız balalar azarlaya bilərlər? Bir də belə eləmə!».

Üst mərtəbədə böyük ərəbkarı salondan başqa bir də teatr zalı vardı. Qızların çadralı ana və bacıları arabir gəlib verdiyimiz tamaşalara, konsertlərə baxardılar.

Novruz, orucluq, qurban bayramlarında məktəbdə sərgi düzəldərdilər. Qızların əl işləri nümayiş etdirilərdi.

Analar, bacılar, qohum-əqrəba, zənən xeylaqları sərgiyə dəvət edilərdi; balaca qonaqlıq da verilərdi. Bu yolla məktəbin adı ağızdan-ağıza gəzib aləmə yayılardı. Qızların əl işləri barədə, bacarıqları barədə xoş söhbətlər eşidilərdi.

Məktəbimizin müdirələrindən biri Səlimə xanım Yaqubova idi; Peterburq universitetində iki fakültə — fizika-riyaziyyat, bir də pedaqoji fakültələri bitirmişdi. Çox da tələbkar idi. Məktəbimizin nəzdindəki 2 illik müəllimlər kursunun da müdiri idi.

Məktəbimizin kitabxanası barədə xüsusi danışacağam. Hacı kitaba pul əsirgəməmişdi. Burda Nizami, Hafiz, Füzuli, Puşkin, Lermontov, Turgenev, Tolstoy, Şekspir, Bayron, Şiller, Molyer, Volter, Seyid Əzim, Tofiq Fikrət, Namiq Kamal və s. yazıçı-şairlərin əsərləri vardı. Çoxlu jurnal alırdılar. O cümlədən «Molla Nəsrəddin» də alırdılar.

Məktəbimizdə başqa qiymətli tədris vəsaiti vardı: heyvanlar aləmindən gözəl şəkillər, coğrafi, zooloji xəritə və atlaslar, heyvan, quş müqəvvaları. Bunlardan imtahan vaxtı istifadə edilərdi. Gərək görəydiniz qızlar imtahanda yaxşı

cavab verəndə bu savadsız milyonçu necə sevinir, necə fərəhlənirdi. Elə bil öz qızı, öz övladının müvəffəqiyyəti idi. İmtahanlarda arabir maarif müfəttişi iştirak edirdi, Deyirdilər ki, Hacı hər dəfə Peterburqa, Moskvaya, Parisə gedəndə qız məktəblərinə, uşaq yurdlarına baxıb mütəxəssislərlə qızların təhsili barədə danışar, məsləhət alırmış. Dərs ləvazimatı və kitab sifariş verərmiş.

Tiflisdə isə müsəlman qız məktəbi ancaq 1906-cı ildə açıldı. Hacıni açılışa dəvət etmişdilər, xəstə olduğundan gedə bilmədi. Lakin məktəbi maliyyə cəhətdən möhkəmlətmək üçün 25.000 manat toxunulmaz vəsait göndərdi.

Ömər Faiq Nəmanzadə əsrin əvvəlində Bakıya gələndə qız məktəbini görəndə məəttəl qalır; belə qaranlıq bir mühitdə bu məktəb aqlasıqmaz bir möcüzəyə oxşayırdı. O bu barədə məqalə yazıb Türkiyəyə «sərvəti fənun» jurnalına göndərir və bu məqalə bütün İslam aləmində səs-küy çıxarır.

Quranın tərcümə edilməsinin də tarixi maraqlıdır. Qaragüruhçu mollalar etiraz edirlər ki, Quranı ərəbcə oxuyarlar, kəlam ilahidir, onu tərcümə eləməyə heç kəsin haqqı yoxdur və heç kəs onun mənasını dərk edib çevirə bilməz.

Tağıyev qazi Mirməhəmməd Kərimi Bağdada göndərüb rəsmi sənədlər gətirir ki, Quranı tərcümə etmək olar. Sonra da Leypsiqdan ərəb şriftləri gətizdirib Quranın Azərbaycan dilində tərcüməsini çap etdirir. Tərcüməçi qazi Mirməhəmməd Kərim idi.

Deyilənlərə görə ən böyük arzularından biri Bakıya su kəməri çəkdirmək, şəhəri yamaşıl donə büründürmək, bir də sahilə gözəl bulvar yaratmaq imiş.

Bakı əhalisi su sarıdan çox əziyyət çəkirdi. Bələdiyyə idarəsi bu məsələni aradan qaldırmaq üçün hələ 1880-ci ildən tədbirlər görməyə başlamışdı. (Bu məsələdə Hacı Zeynalabdin ürəkdən çalışır və pul əsirgəməirdi). Əvvəl Bakı ətrafında su mənbəyi axtarılır, sonra Şamaxı qəzasında kəşfiyyət işləri aparılır. Bütün səylər boşə çıxır. 1892—1898-ci illərdə Kür çayından Bakıya su kəməri çəkmək layihəsi hazırlanır, lakin bu layihədə göstərilən kəmər çox baha başə gəldiyinə görə, bələdiyyə idarəsi layihəni təsdiq etmir... Ələcsiz qalıb 1893-cü ildə sahilə dəniz suyunu təmizləyən qurğū düzəldirdilər. Gündə 30.000 vedrə su təmizlənirdi. Bu da təbii ki, əhalinin ehtiyacını ödəyə bilmirdi. Həmə də guya təmizlənməş suyun qırmızı-qonur rəngi, xoşagəlməz dadı ürək bulandırır, özü də ilıq olub pis iy verirdi. Buna görə də əhali əksərən quyu suyu işlədirdi. Quyu suyu da təhlükəliydi: aparılan tədqiqatlar göstərmişdi ki, şəhərdə olan 800 quyunun ancaq 100-ü bakterioloji və kimyəvi cəhətdən qənaətbəxş hesab oluna bilər. 700 quyunun suyu, tədqiqatçıların ifadəsincə «dəhşət» idi. Bir də quyu suyu çox cod idi. 1892-ci ildə baş verməş vəba azarı vəziyyətin çox qorxulu olduğunu sübut etdi. 1898-ci ildə ikinci su təmizləyən qurğū işə düşür. Bununla yanaşı Kür çayından barjlarda su daşıyıb vedrəsini yarım qəpiyə satırdılar. Sonralar Volqa çayından barjlarla su daşımağa başladılar. Bu su daha baha idi, vedrəsi iki qəpiyə satılırdı. Kasıblar suya olan əsas ehtiyaclarını yalnız həyətlərdəki quyulardan ödəməyə məcbur idilər. Bu da tez- tez cürbəcür xəstəliyə səbəb olurdu. Hökumət vaxtaşırı

bu quyulara dərman tökürdü, bəzən torpaqla doldurulurdu. 1899-cu ildə şəhərdə vəziyyətin həddindən artıq ağır olduğunu görən Hacı Zeynalabdin Tağıyev xarici şirkətlə 25.000 manata müqavilə bağlayır. Avropanın bir neçə şəhərinə su kəməri çəkmiş mühəndis Vilyam Lindleyn Frankfurt Mayndan gətizdirir və ona çeşmə axtarmağı tapşırır. Bələdiyyə idarəsinə isə deyir ki, su tapılandan sonra pulumu versəniz yaxşı, verməsəniz də eybi yoxdur. Lindley Qubanın yaxınlığında, Bakıdan 190 kilometr uzaqda quyu qazdırıb şollar suyunun mənbəyini kəşf edir. Bələdiyyə idarəsində Quba ətrafında tapılmış su mənbəyinə şübhə ilə baxırlar, inanmırlar; kəmərlər çəkməyi rədd etməyə çalışırlar. Tağıyev şübhə edənlərə deyir ki, Şahdağ öz qarı və buzlaqları ilə əbədi olduğu kimi, şollar çeşməsinin suyu da əbədidir. Doğma şəhərin camaatının sudan olan ehtiyacını ödəmək üçün pul və zəhmət əsirgəməyəcəyəm.

Bu söhbətlə əlaqədar maraqlı bir əhvalatı xatırlatmaq vacibdir. Bələdiyyə idarəsinin xüsusi işlər üzrə bir məmuru nəql edirmiş ki, məni Parisə göndərmişdilər. Bir axşam eşitdim ki, Hacı Zeynalabdin Tağıyev gəlib «Luvr»-a. Gördüm ki, Parisin bələdiyyə rəisi Hacınin yanındadır, söhbət edirlər. Dilmanc da yanlarında. Hacı məni görəndə dedi ki, bu şəhərin su kəmərinə və qurğulara gedib baxacağam, sən də qoşul mənə. Razılaşdım. Bütün günü Parisi hərləndik. Hacı yorulmaq bilmirdi. Hey sual verir, hər şeyi soruşurdu: «O nədir?», «Bəs bu nədir?», «O dəzgah nə üçündür?» Mən yorulub təqətdən düşdüm, Hacı yox. Elə bil bütün həyatının amalı, qayəsi su kəməri çəkmək idi.

Şəxsi bir cəmiyyət 1903-cü ildə Züqulbadan şəhərə su kəməri çəkir. Eyni zamanda «Kür suyu» şirkəti su daşımağı genişləndirir. Nobel qardaşları, Zubalov xüsusi su təmizləyən qurğu düzəldirlər. Arabalarla su daşıyanlar «Xəzər» və «Qara dəniz — Xəzər», «Arzamazda» cəmiyyətləri başqa su təmizləyən şəxslər hər yolla şəhərə əsaslı, daimi su çəkməyə min yolla, min vasitə ilə mane olurdular.

Bələdiyyə rəisi Rayevski də su məsələsində Hacınin tərəfini saxlayır və var qüvvəsilə çalışır. Layihə və hazırlıq işləri ləng gedirdi. Qubernatorluq və şəhər bələdiyyə idarəsi Peterburqdan, hökumətdən kömək istəyir. Hacı Zeynalabdin Tağıyev işi sürətləndirmək üçün Quş Məmməd Həsəni Rayevski ilə bərabər paytaxta, dövlət palatasına yollayır ki, Bakı şəhəri üçün 5 faizli istiqraz buraxılışını sürətləndirsin. Çox keçmir ki, Rusiya imperiyasının nazirlər şurası 1909-cu ilin axırlarında qərar çıxarır ki, su kəməri inşaatı üçün Bakı şəhər bələdiyyə idarəsinə 27 milyon manat beş faizli istiqraz buraxmağa icazə verilsin. Bundan sonra layihə təsdiq edilir. 1909-cu ildə teatr binasını yandırırırlar, Hacı xərc qoyub təzədən bərpa etdirir. 1910-cu ildə Bakıda teatr tamaşası verilməsinin 30 illiyi bayram edilir, bu münasibətlə Üzeyir Hacıbəyov xüsusi marş bəstələyir, Hacı təntənəli mərasimə gələndə artistlər və həvəskarlar ehtiramla kənara çəkilib ona yol verirlər, orkestr marşı ifa edir, Hacı ortadan keçir.

Nəriman Nərimanovun «Nadir şah Əfşar», Soltan Məcid Qənizadənin iki əsərini nəşr etdirir.

Tətilə yol verməmək, «özbaşınalığın» qabağını almaq üçün iri neft sahibkarlarının «sovet siezd» polis xərcləri üçün ildə 535.000 pul verərdi.

Şəhər rəisliyi inqilab və tətil sözü eşidəndə bütün məsələlərə qarışır və tez də tədbir görürdü. Hətta İrandakı Səttarxan hərəkatı ilə əlaqədar Tiflisdən 1908-ci ilin sentyabr ayında Bakı şəhər rəisliyinə aşağıdakı məzmununda məktub gəlir: «Qafqaz canişinliyinin aldığı məlumatlara görə, Bakı sakini Hacı Zeynalabdin Tağıyev İrandakı inqilab hərəkatına maddi yardım göndərir. Yardımı kəsmək üçün müvafiq tədbirlər görülsün».

Həmin ilin oktyabr ayında Bakı şəhər rəisliyinə bir sərəncam da gəlir: «Qafqazda inqilaba hüsn-rəğbət bəsləyən bir sıra müsəlmanlar İran inqilabçılarına pul və silahla kömək edirlər. Böyük vəsait sahibləri olan Bakı sakinləri Muxtarov və Tağıyev də həmin şəxslərdəndir. Canişinin tapşırığını nəzərinizə çatdırmağı özümə şərəf hesab edib, bu şəxslərin fəaliyyətinə gizli nəzarət təyin edilməsini xahiş edirəm».

Qalabəyi yuxarıdakı tapşırıqlar əsasında Tağıyev və Muxtarovla danışib onları başa salır ki, Rusiya çar hökuməti İran şah hökuməti ilə dostdur. Belə hərəkat dost İran hökumətini narazı salar və aradakı münasibət pozula bilər. İrana yardım göstərməyi kəsmək lazımdır.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev qalabəyinə cavab verir ki, biz inqilabçılara heç bir kömək etmirik. İranda qarışıqlıq nəticəsində qırılanların çoxunun yetim uşaqları, dul arvadları, qoca ata-anaları qalıb. Acından ölürlər. Xəstəlik gündəngünə artır. Biz əlsiz-ayaqsızlara kömək edirik. İslam şəriətinə görə o zəlillərə maddi yardım göstəririk. Etməsək, kafir olarıq».

Bakı böyüyür, inkişaf edirdi. 1906-cı ildə ağ neft fanarlarını elektrik çiraqları ilə əvəz edirlər. Hacı Baba Aşurov Kaspi (Rəşid Behbudov) küçəsində elektrik stansiyası tikdirib, küçələrə dirəklər basdırmaq üçün bələdiyyə idarəsi ilə müqavilə bağlayır. 1907-ci ildə şəhərdə avtomobil hərəkatı haqda bələdiyyə idarəsi qərar çıxardır.

...Bakı və mədənlər, zavodlar əzəmətli inşaat meydanlarına oxşayırdı, hər yerdə bina, mülk tikilir buruq qurulur və bunların hamısına da çoxlu tir, dirək, taxta, şalban tələb edilirdi. Gəmilər Rusiyadan ardı-arası kəsilmədən ağac daşıyırdı.

Şəhərdə bir neçə taxta-şalban şirkəti vardı: Adamov qardaşları, Ələsgər Hacıyevin kompaniyası, Mirzəyev firması, Makarov və Sərkisov şirkəti və s. 1900-cü ildə şəhərdə on dörd nəhəng odun anbarı, 106 neft şirkəti, 16 neft kəməri, 56 mexaniki emalatxana vardı.

Əsrin əvvəllərində Hacı Zeynalabdin Tağıyevin toxuculuq fabriki işə düşür. Burada fəhlələr üçün məscid və onların uşaqları üçün xüsusi məktəb tikdirir və iki növbədə dərs deməyə öz xərcinə müxtəlif yerlərdən müəllimlər dəvət edir, eyni vaxtda fəhlələrin savadlanması üçün axşam kursları, dərmanxana və tibb məntəqəsi açır. Dəyirman tikdirir.

Fabriki işə salmaq o qədər də asan başa gəlməmişdi. Altı il ağır əmək və 5.000.000 manat qızıl pul sərf edilmişdi. Bu məbləğə təkcə fabrik korpuslarına 1.000.000 manat, Avropadan gətirilən dəzgah və avadanlığa 1.800.000 manat — onları Bakıya gətirməyə, fəhlə barakları tikdirməyə, məscid, məktəb və yol salmağa və digər binalara əmək dolusu pul, üstəlik Peterburqdakı və Moskvadakı çar məmurlarına «peşkəş», «hədiyyə» və rüşvətlər də ümumi xərcə daxil edilərsə, beş milyon manatdanda çox olar.

Təkcə fabriki tikdirməyə icazə almaq üçün bir əmək pul xərclənmişdi. Rus toxuculuq sənayesinin kralı hesab edilən Morozov başda olmaqla 28 nəhəng fabrikantla mübarizə aparılmışdı. Onlar pambıq tarlalarının Bakıya yaxın olmasını nəzərə alıb məhsulun ucuz başa gəlməsindən, İran, Türkiyə, Türküstan bazarının əldən çıxmasından qorxur, rəqabətdən, çəkinirdilər. Qafqazın özündə bezin qiyməti birdən-birə neçə dəfə ucuzlaşırdı. Bu hesabla Yaxın və Orta Şərq, müsəlman aləmi bazarlarında da eyni vəziyyət təkrar olacaqdı. Fabrikin dəzgahları İngiltərədən gətirilmişdi.

Buxara əmiri əhvalatdan xəbərdar olanda Tağıyevə təklif etmişdi ki, gəl fabriki Buxarada, ya da Səmərqənddə, Xivədə tik, nə qədər pambıq lazım olsa təmin edərim. Hacı Zeynalabdin onun təklifini rədd edib demişdi ki, bizə fabrikin məhz Bakıda olması sərfəlidir. Qeyd etmək vacibdir ki, fabrik tikiləndən xeyli əvvəl, XIX əsrin axırlarında onu pambıqla təmin etmək üçün Hacı Zeynalabdin Tağıyev Cavanşir qəzasında Eldar Mülkü adlanan 26.000 desyatin ərazini icarəyə götürmüşdü, (o zamanlar icarəyə götürmək sözü işlədilmirdi, hər yerdə torpaq alıb-satmaq kimi ifadə edilirdi). H. B. Zərdabinin «Əkinçi»də neftli torpaqların alınib-satılması haqqındakı məqalələrini oxusalar məsələ aydınlaşar. Bir il içərisində pambıq əkini 40 desyatindən 250 desyatınə qalxıb 6 dəfə artmışdı. Peterburqda Yermolov adında ali rütbəli bir əyan fabrikin tikilməsinə icazə verilməsinə çox kömək etmişdi. Fabrik işə düşəndən sonra təxribatçılar gecə vaxtı yanğın törətmişdilər. Fəhlələr əl-ələ verib çox çətinliklə yanğını söndürə bilmişdilər, mal və avadanlıq xəsarəti olmuşdu. Bu fabrik Rusiyada dövrünün ən müasir texnikası ilə təchiz edilmiş müəssisələrdən biri idi. Buraya Avropadan 2500 maşın və dəzgah gətirilmişdi. Fabrik ildə otuz milyon arşın bez buraxacaqdı. Bu, o zamankı qızıl pula 1.700.000 manatlıq əmtəəydi. Həmin fabrik o zaman Rusiyada mövcud olan 29 toxuculuq fabrikindən biri Azərbaycan sənayesi üçün isə tamamilə yeni istehsal sahəsi idi. Təkcə Bakıda yox, ümumiyyətlə Qafqazda yeganə və ilk bu cür müəssisə olan toxuculuq fabrikində çox təəssüf ki, yalnız bez buraxmağa icazə verilmişdi. Mərkəzi Rusiyadakı fabrikantlar çit və digər parçalar buraxılmasına imkan vermirdilər. İstehsal olunan parça ilk illərdə Qafqazda, Türküstanda və İranda satılırdı. Lakin üç-dörd il keçəndən sonra müsəlman məmləkətlərində ölüsünü dəfn-kəfi edənlər Məkkəyə, həcc ziyarətinə gedənlər, Kərbəla və Xorasan ziyarətinə yollananlar Tağıyev fabrikinin bezini müsəlman fəhlə və ustaları toxuduğuna görə pak hesab edir və ancaq bu fabrikin malını alırdılar. Hələ ötən

əsrin doxsanıncı illərində Əmir Buxara Seyid Mir Əbdül Əhəd xan hər il Qafqaz mineral sularında müalicəyə gedirdi. Yolu təbii ki, Bakıdan keçirdi. Hər dəfə gedəndə və qayıdanda məiyyəti ilə bərabər bir neçə gün şəhərdə qalır, neft mədəninə, toxuculuq fabrikinə bu və ya digər zavoda Mərdəkandakı bağbanlıq məktəbinə, Bibiheybət məscidinə, teatra və digər yerlərə gedirdi. Buxara Əmiri həmişə Hacı Zeynalabdin, Tağıyevin evində və Mərdəkandakı bağında qalardı.

Türküstandan gələndə əmiri «Qafqaz-Merkuri» körpüsündə dövlət adamları — qubernator, onun müavini liman rəisi vitse-admiral, hərbi hissə komandiri, şəhər komendantı, bələdiyyə rəisi, polismeyster və digər rəsmi yüksək mənəsb sahibləri qarşılayırdılar. Körpüyə xalı-xalça döşənər, çox yerdə bayraqlar sancırdılar. Hərbi orkestr marş çalar, kazaklardan ibarət fəxri qarovul səf çəkib durardı; nitqlər söylənərdi. Əmir Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Avropadan təzə gətizdirdiyi üfürülmə rezin çarxlı kolyaskada kazak eskortunun müşayiətilə iqamətgaha yollanardı. Bu təntənəli mərasim əmir vəğzaldan xüsusi sürət qatarı ilə Şimali Qafqaza gedəndə və dönəndə də təkrar edilərdi. Əmiri qarşılamaq və yola salmaq üçün bəzən Tiflisin komendantı Bakıya gələrdi. Əmiri çox yüksək rütbəli bir rus generalı, bir rus həkimi, Şıxəlibəyov adlı dilmanc, iyirmidən çox yüksək rütbəli Buxara əyanı və zadəganı müşayiət edərdi. Bütün mərasimlərdə İran konsulu Mirzə Mehdi xan da iştirak edərdi. Buxara əmiri hər dəfə Bakının bir neçə nəfər yüksək rütbəli mənəsb sahibinə, milyonçulara, hətta adi adamlara belə bir dərəcəli, iki dərəcəli qızıl və gümüş orden («Ucalan ulduz») və digər Buxara medalları bəxş edərdi. Hacı Zeynalabdin Tağıyev və onun qayınatası general-mayor Ərəblinski də birinci dərəcəli «Ucalan ulduz» qızıl ordenilə təltif olunanlardan idi; Hacıya iri, çox qiymətli bir saat da bağışlamışdı, arxa tərəfində xoş sözlər həkk edilmişdi.

Rezin çarxlı yumşaq kolyaska əmirin çox xoşuna gəlmişdi. Tağıyev həmin kolyaskanı bütün mayətacı — atları və mehtərilə Buxara əmirinə hədiyyə göndərmişdi.

Təzə kəşf edilmiş zəngin neft yataqlarındakı torpaqları müzayidəyə qoyub hasil olacaq gəliri xəzinəyə vermək əvəzinə tez-tez çarın fərmanı ilə bu və ya digər yüksək rütbəli məmurlara, taxt-taca yaxın qraf, knyaz və sair adamlara bağışlanırdı, onlar da bu torpaqları, pullu neftxudalara, şirkətlərə ya satır, ya da şərikli istismar etdirirdilər. Suraxanıdakı neftli torpağın çoxusu belə talan edilmişdi.

Balaxanı, Sabunçu, Ramana, Bibiheybət, Binəqədi kəndlərində yer üstündə böyük davalar düşürdü; bir-birini məhkəməyə verirdilər. Çar hökuməti belə hadisələri bəhanə eləyir, çox vaxt yeri dövlətin ixtiyarına verir, ya hərracda satdırır, ya da çara yaxın adamların adına keçirtirdirdi. Bunun nəticəsində Qafqaz canişini qraf Vorontsov-Daşkov Balaxanı kəndinin ortasında zəngin mədən sahibi olmuşdu.

1905-ci ildə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar Qafqaz canişini Bakıya gəlir. Güman edirlər ki, yerlərdə vəziyyəti öyrənəcək, xeyirxah bir iş görəcək. Lakin belə olmur, o nə fəhlələrin ağır vəziyyətinə, nə onların iş şəraitinə, nə də şikayətçilərə əhəmiyyət verir, birbaşa Balaxanıya, öz şəxsi mədəninə gedir, vəziyyəti, nə qədər ziyan çəkdiyini öyrənib Tiflisə yola düşür.

1905-ci ildə, erməni-müsəlman iğtişası ilə əlaqədar Şuşadakı müsəlmanlar heç yerdən ərzaq ala bilmirdilər, əhali acından əziyyət çəkirdi. Şeyxülislam müfti və qazi kömək üçün canişinin yanına gedirlər. Vorontsov-Daşkov onları qəbul etmir və xəbər göndərir ki, müsəlmanlara o da azdır. Vorontsovon arvadı erməni Liza Kinikor qızının vasitəçiliyi ilə Tiflisin gözə çarpan sənaye, ticarət və maliyyə işlərində ermənilər mühüm yer tutmuşdular və şəhər binalarının çoxunu ələ keçirmişdilər.

XX əsrin əvvəllərində ermənilərin katalikosu Bakıya gəlib bir neçə gün qalır. Gedəndə şəhər barədə təəssüratını xəbər alırlar. O, kədərlə, təəssüflə deyir ki, bir put dərdlə gəlmişdim, min putla da gedirəm. Mən elə bilirdim ki, Bakı da Tiflis tək erməni şəhəridir, hər şey bizimdir, amma yox. Bakı müsəlmanlarındır, bu dərd mənə öldürər.

Şuşanın müsəlman əhalisi Hacı Zeynalabdin Tağıyevə dalbadal teleqram göndərir. O da həqiqi dövlət müşaviri kimi öz rütbəsinin ona verdiyi qanuni hüquqdan istifadə edərək Vorontsov-Daşkova teleqram yollayır ki, aclıqdan qırılan qoca, uşaq və xəstələrə kömək məqsədilə dəvə karvanı və furqon dəstəsi ilə ərzaq yollamışam, xahiş edirəm onları Şuşa şəhərinə buraxdırasız. Canişin onun teleqramını verir hərbi işlərə baxan müavini Qrenevə. O da Tağıyevə teleqram göndərir: «Ərzaq daşımağa icazə verilib, dəvə karvanı və furqonları soldatlar Şuşaya qədər ötürəcək». Beləliklə, camaat aclığın pəncəsindən xilas olur.

Sonralar Vorontsov-Daşkovu Peterburqa aparıb çarın əlahiddə mühafizə alayına rəis təyin edirlər.

Onun əvəzinə Dudkov Qafqaz canişini təyin edilir. Tiflisə varid olur. Dəftərxana məmuru vəziyyəti ona nəql edir, qətl-qarətin artdığını xəbər verir. Dudkov soruşur ki, xəsarətə hansı millət daha çox düşər olur? Məmur deyir: «Hamıdan çox müsəlmanlar zərərdidə olurlar...» Dudkov «Шут с ними» deyir.

O zamanlar dustaqları Nargin adasında saxlayırdılar. Camaat oraya gedib-gələndə yaman əziyyət çəkirdi. Axırda Hacı Zeynalabdinə müraciət edirlər ki; bu işdə bizə kömək elə, dərdimizə çarə qıl. O da o zaman şəhərin ucqar yeri hesab edilən Quba (Füzuli) meydanı ilə Kömürçü meydanı arasında tikdirdiyi beş mərtəbəli dəyirmanı (indiki şirniyyat fabrikinə) dustaqxana üçün verir. Bu barədə digər bir rəvayət də var. Bakıya yüksək rütbəli təzə məmur təyin edilir. Hacı onun görüşünə gedir və deyir ki, sizə nə kömək lazımca, utanmayın, söyləyin, mən padşahlıqdan heç nə müzayiqlə edən deyiləm. Yüksək rütbəli şəxs izah edir ki, «dustaqları Nargin adasında saxlayırıq, işçilər gedib qayıtmağa çox vaxt sərf edirlər, həm də əziyyət çəkirlər; mümkünə bu işdə bizə kömək edin». Hacı

Zeynalabdin tikilib qurtarmış dəyirman binasını dustaqxana üçün verir. Xaricdən gətirdiyi dəyirman avadanlığını toxuculuq fabriki yerləşən əraziyə daşıdırıb, orda dəyirman tikdirir. Özü də ailəsi yaşamaq üçün fabrikin yaxınlığında xüsusi mülkü vardı və vaxtaşırı orda qalırdılar.

Müəllim Soltan Məcid Qənizadə maarif-mədəniyyət işləri ilə əlaqədar tez-tez Tağıyevlə görüşmüş. Nəql edirdi ki, məşhur rus kimyagəri Mendeleyev Bakıya gələndə Tağıyev onu evinə dəvət edib, şərafinə ziyafət verir. Hacınin kabinetində, stol üstündə Mendeleyevin avtoqrafı ilə xatirə fotosəkil dururdu. Mendeleyev Avropada ən ətraflı ensiklopediya hesab edilən Brakqauz və Yefron ensiklopediyasında Hacı Zeynalabdin Tağıyev, onun palçıq daşıyan fəhlədən milyonçu neft sahibkarına qədər yüksəlməsi barədə məlumat nəşr etdirir:

«...1863-cü ildə V. A. Kokoriyev neft zavodlarına baxmaq üçün mənə (Mendeleyevi) Bakıya dəvət etdi.

Dövlət idarələri ilə əlbir neft sənayesində altı nəfər: Kokoriyev, Burmeystr, Hacı Tağıyev, Lents, Nobel, Kubanda isə polkovnik A. H. Novoseltsov mühüm mövqe tuturlar.

Hacı Tağıyev Bakı neft sənayesini hərəkətə gətirən, ona təkan verən əsas şəxslərdən biridir. Bakıda Bibiheybətdə, dəniz qırağında torpaq ələ keçirib əqlə gəlməyən qüvvə ilə inadla quyu qazmağa başlayır və qazıdığı çoxlu quyuların hamısı güclü fontan vurur, neft hasil edilən yerin lap yaxınlığında böyük zavod tikir, Rusiya şəhərləri ilə ticarətə başlayır və işlərini çox ehtiyat və bacarıqla elə idarə edir ki, Bakıda hər gün baş verən çoxlu böhrandan salamat çıxır. (1863-cü ildə Bakıda olanda mən Tağıyevi balaca bir podratçı, ev tikən bənnə kimi tanıyırdım); İşə ağıllı aparmaq sayəsində zəngin vəsait və sərvət əldə etmək olar».

«Mazut» şirkətinin yaranması ilə əlaqədar, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin məsləhətilə yerli varlılardan Çolaq Ağabala Quliyevin başçılığı ilə «Bakı—Batum» neft kəməri aksioner şirkətini yaradırlar. Bu neft kəmərinin əleyhinə həm açıq, həm də gizlin çıxış edənlər az deyildi, ələltindən iş görünlər vardı, çünki bəziləri çox qazancın əllərindən çıxmasından qorxurdular, paxıllar da az deyildi. Xüsusən ermənilər. O zaman üçün nəhəng inşaat hesab edilən bu neft kəməri Bakıdan başlayaraq Kür düzəlliyindən keçib, Qafqaz dağlarının ətəyini və Suram yaylasının yamacını aşıb, Reon düzənliyindən ötərək 800 kilometr məsafədə uzanıb Xəzər sahilini Qara dəniz sahililə birləşdirəcəkdə. Bakı nefti okeanlara, uzaq-uzaq ölkələrə, beynəlxalq bazarlara yol açacaqdı. Kəmərin çəkilişinə 1897-ci ildə başlayıb, 1907-ci ildə (on ilə) tamamlamışlar.

1906-cı ilin may ayında «Nicat» maarif cəmiyyətinin qiraətxanasındakı yığıncaqda müəllimlərin (avqust ayında) qurultayının çağırılması qərara alınır və aşağıdakı tərkibdən ibarət komissiya təşkil edilir: H. B. Zərdabi (Məlikov), Ə. Ağayev, N. Nərimanov, Ə. Cəfərzadə, A. Əfəndiyev, H. Mahmudbəyov, H. M. Hacıbababəyov, M. Y. Əfəndiyev. Ciddi hazırlığa başlanır. H. B. Zərdabi «Kaspi»,

N. Nərimanov «Həyat», Ə. Ağayev «İrşad» qəzetlərinə məktub yazır, qurultayın məqsəd və təkliflərini aydınlaşdırırlar.

Təsis komissiyasının sədri N. Nərimanov var qüvvəsilə çalışır, qurultayın açılmasına az qalmış dərs, təlim və müəllimlər barədə bir neçə məqalə yazır, açılış günü isə «Bu gün» adlı məqaləsini dərc etdirir.

1906-cı il avqust ayının 15-də, səhər saat 10-da II şəhər məktəbinin salonunda Qafqaz müsəlman müəllimlərinin I qurultayı (Bəzi kitab və sənədlərdə Azərbaycan müsəlman müəllimlərinin qurultayı adlandırılır) işə başlayır. Təsis komissiyasının sədri N. Nərimanov qısa giriş sözü ilə qurultayı açır. H. B. Zərdabi sədr, N. Nərimanov onun müavini, Fərhad Ağayev isə katib seçilir. Qurultayda bir münaqişə baş verdi.

Qocaman müəllim Səməd bəy Acalov qurultayda baş verən ixtilafı belə izah edirdi: «Bakıda məktəblər üzrə Livitski adlı bir inspektor vardı. Qatı irticaçı—hərəkət və rəftarında ayrı-seçkiliyə, irqçiliyə yol verirdi. O, məktəblərdə bir kəlmə olsun belə Azərbaycanca danışmağı qadağan edirdi.

Qurultay nümayəndələri qərara aldılar ki, belə yaramazlığa qarşı Livitskidən Qafqaz canişininə şikayət etsinlər və ana dilini sərbəst dərs kimi keçmək barədə sərəncam verilsin.

Teleqramı tərtib etmək qurultayın sədrinə tapşırıldı. H. B. Zərdabi tapşırığı yerinə yetirdi, teleqram mətnini nümayəndələrin nəzərinə çatdırmaq üçün oxudu, sonuncu cümlə belə qurtarırdı: «qurultay ədalətli sərəncam vermənizi xahiş edir». Nəriman Nərimanov bu cümləyə etiraz etdi: «Qurultay tələb edir! Xahiş yox».

Zərdabi həlim bir tərzdə izah elədi ki, «tələb» sözü canişinlikdə oturmuş çinovniklərin qəzəbinə səbəb olar, teleqramı cırıb atarlar, sərdara heç verməzlər, deyirlər siz nəsiz, kimsiz ki, tələbiniz də nə ola. Burada evimizin içində bir Livitskilə bacarmırıq, bizi saya salmır. Teleqramı sərdara versələr, hiddətlənər, təhsil işlərimizə əngəl törədər, Livitskiyə əhsən deyər, hələ üstəlik səlahiyyətini bir az da artırar. Xahiş daha müvafiqdir, nəzakətlidir...

Münaqişə başladı. Hər kəs dediyinin üstündə dururdu. Nümayəndələr iki dəstəyə bölündü; təklifləri səsə qoydular. Nərimanovun «qurultay tələb edir» təklifi keçdi. Bu qələbədən qanadlanmış cavan bir müəllim bərkdən qışqırdı: «Əqil yaşda deyil, başdadır».

H. B. Zərdabi qurultayı tərk edir. Bu əhvalat avqustun 21-də baş vermişdi.

Qurultayda baş verən münaqişəni Hacı Zeynalabdin Tağıyevə çatdırırlar. Avqustun 22-də Tağıyev qurultaya gəldi və Qafqaz canişininə göndiriləcək teleqram üstündə N. Nərimanovla toqquşması, ixtilafı oldu. Vəziyyət çox gərgin, adamlar çox əsəbi, çox narahat idi. Araya dərin, üzücü süket çökmüşdü. Tağıyev müəllimlərə müraciətlə dedi: «Sizin dünənki qərarınız göstərir ki, qurultaya N. Nərimanov kimi uzağı görməyən adamlar rəhbərlik edir. Bilirsinizmi Nərimanov kimdir? Onun cibində bir qəpiyi yoxdur, mənim pulumla oxuyur. İndi gəlib burada

inqilabi danışiq aparır, sizi də ağıldan-başdan çıxarmaq istəyir. Xahiş edirəm dünənkı qərarınızı dəyişin, çünki hökumət yanında bütün millətimizə ayıb gətirən işdir».

Məslisdə dərin sükut idi.

« - Yoldaşlar! Nərimanov kürsüyə qalxıb asta bir tərzdə söhbətə başladı. — Mən də cənab Tağıyevdən təqaüd alanlardanam. Lakin mən bilmirdim ki, cənab Tağıyev yoxsul müəllimlərə kömək etməklə istəyir ki, onların müstəqil fikirləri olmasın. Hərgah indiyə qədər cənab Tağıyev tələbələrə ona görə kömək etmiş ki, onlar yalnız Tağıyevin dediyini desinlər, belə olduqda mən özümün keçmişimi və hal-hazırımı heç zaman ləkələyə, fəryad etmək lazım gələn yerdə susa bilmərəm. Başqalarının nəinki açıq danışdığı, hətta çar istibdadına qarşı azadlıq yolunda öz qanlarını tökdükləri bir zamanda, mən heç kəsə ixtiyar verməmişəm və imkan vermərəm ki, mənfur qızılın gücü ilə məni susdursun. Mən zəmanəmizin zalımlarından xilas olmaq üçün, gələcək nəsillərin özünü mənfur qızıla satmamaları üçün bütün qurultay qarşısında cənab Tağıyevin təqaüdüədən məmnuniyyətlə imtina edirəm».

Bu hadisə illər uzunı təkçə müəllimlərin arasında deyil, başqa sənət sahibləri içində də geniş söhbət mövzusu oldu.

Dəniz kənarında bulvar salmaq məsələsi bələdiyyə idarəsində dəfələrlə müzakirə edilmişdisə də, əsl əməli işə yalnız 1909-cu ildə, istedadlı mühəndis, yorulmaz təşkilatçı və vətənpərvər Məhəmməd Həsən Hacınskinin rəhbərliyi altında başlanır. Bələdiyyə idarəsi bulvar salmaq üçün 60.000 manat pul buraxmağı qərara alır. Bakı varlıları da xeyli kömək edir. Layihə işlərində və təşkilat məsələlərində şəhərdəki bir neçə əzəmətli binanın və iki Kexin müəllifi Adolf Eyxler yaxından iştirak edir.

Bulvar şəhərin dəniz fasadı olduğunu nəzərə alaraq müsabiqə elan edilir. Tanınmış, adlı-sanlı memar və inşaatçı mühəndislər işə qoşulur. Müsabiqədə iştirak etməyə 30 memar-mühəndis dəvət olunur. Fərdi sifarişləri yerinə yetirmələrinə baxmayaraq bu müsabiqədə Zivərbəy Əhmədbəyov, Ploşko, Termikelov, Edel və tanınmış başqa istedadlı mütəxəssislər ürəkdən çalışırlar.

Bu arada sahilə sınıq-sökük qayıqlar, köhnə yelkənli gəmilər vardı, çirkli sular axıb dənizə tökülürdü.

1910-cu ildə bulvarda əkilmiş ağaclar, kol-kos və çiçəklər artıq gözləri oxşayırdı.

Mühəndis N. Q. Bayevin layihəsi əsasında bulvarın qabağında əzəmətli, təmtəraqlı kupalrı (dəniz hamamı) tikilir, bu da sahil küçəsinin və bulvarın gözəlliyini qat-qat artırır. Bu bina uzaqdan ağac şaxələri, yaşıl örtüklə yarpaqlar arasından yay sarayını xatırladırdı. Kupalının tikilməyi münasibətlə «Kaspi» (№ 136, 1914) qəzeti yazırdı: «Su üzərində ucalan Bakı dəniz hamamı diqqətəşayan, gözəl bir binaıdır. Nitse istisna olmaqla Avropada heç yerdə su üzərində belə gözəl, geniş, ikinci bir bina yoxdur».

1911-ci ildə su kəməri çəkmək sürətləndi. Hesaba görə kəmərlər şəhərə gündə üç milyon vedrə su verəcəkdi. Neftxudalar da su kəmərinin çəkilməsi üçün çox pul vermişdilər. Hacı Zeynalabdin Tağıyev maddi yardımından başqa bu məsələ ilə hər gün məşğul olurdu və dəfələrlə kəmərin üstünə gedib usta və fəhlələrə, mühəndislərə mükafat, hədiyyə vermişdi.

Nəhayət, 1916-cı ilin axırlarında Bakı-Şollar su kəməri hazır oldu və 1917-ci ilin yanvarında bu iş sona çatdı.

Şəhərin bütün məhəllələrində xüsusi xudmani, günbəzli binalar tikildi və bura su kəmərləri uzanırdı, içəridə oturan adam kranı açıb camaata su satacaqdı. Binanın özünə «Fantall» adı qoymuşdular. Xüsusi su pəteləri (talon) çap edilmişdi.

Əsas fantallardan biri «Naxır bulağı»nın üstündə, Bakı xanının qardaşı Hüseynqulu xan general Sisiyanovun başını qılınc ilə üzdüyü yerdə tikilmişdi. «Şollar—Bakı» su kəmərinin su vermə mərasimi «Naxır bulağı»nın üstündə 1917-ci il fevralın 18-də keçirildi.

Yalan olmasın, elə bil bütün şəhər camaatı açılışa gəlmişdi. Minlərlə adam meydanı və bütün ətrafı doldurmuşdu. Adam əlindən tərpənmək olmur, səs-küydən ağır deyənə qulaq eşitmirdi.

Şəhər bələdiyyə və hərbi məmurları «Fantall»ın ətrafında, «Naxır bulağı»nın üstündə durmuşdular. Şəhər ayanları, neftxudalar və milyonçular, ruhanilər də burda idi.

Mərasim çox gür, şən və təntənəli idi. Qazi Mir Məhəmməd Kərim əlində Quran sözə başladı. Quranın su həyatın əsası olduğu «Və minəl ma küllü şeyin hey» ayəsini oxudu; imperator ailəsinə dua etdi. Əhalini su kəmərinin başa çatması ilə təbrik etdi, bu yolda xərc və zəhmət çəkənlərin ata-analarına dua oxudu, özlərinə cənsağlığı və dövlət arzu etdi. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xidmətlərini xüsusi qeyd etdi və Hacıya kranı birinci açmağı təklif etdi.

Hacı yanında dayanmış hamının Gəvəyi Ahəngdar adlandırdığı məşhur dəmirçi, kəmərlər çəkilişində çox zəhmət sərf etmiş Ağagavənin əlindən tutub bir yerdə kranı açdılar.

Almaz tək parıldayan şəffaf su nəğmə oxuyurmuş kimi axmağa başladı, elə bil «Naxır bulağı»na Böyük Qafqaz dağlarının sərinliyi, təmiz, tərəvəzli ab-havası gəlirdi...

Şəhər camaatının bugünkü, bu andakı sevincini təsəvvür etmək çətin idi.

Həmin gün, bütün məhəllələrdə çoxlu qoyun, dəvə, öküz qurban kəsildi, ehsan məslisi quruldu, süfrələr açıldı.

Su fantalları işə düşməklə əhaliyə gündə üç dəfə — səhər, günorta və axşamüstü su verildi. Şəhərdən aralı məhəllələrə araba ilə su satırdılar. Şollar suyunun gəlməsi münasibətilə bələdiyyə idarəsinə və şəxsən Tağıyevə çoxlu təbrik teleqramı gəlir... Peterburqda yaşayan sabiq bələdiyyə rəisi Rayevski Hacı Zeynalabdinə yolladığı teleqramda yazırdı ki, sizin 25 illik zəhmətiniz və xərclədiyiniz pullar hədəfə getmədi. Sizi təbrik edirəm.

Bəxt ulduzu birdən parlayan neftxudalardan biri də Seyid Mirbabayev idi. Çox mələhətli səsi varmış, musiqi duyumu yaxşı imiş. Dövlətlilər bir-birinin bəhsinə onu toya dəvət edər, güclü pul, qiymətli hədiyyələr verərdilər. Varşavada səsini qramofon vallarına yazıb, çox baha qiymətə satırdılar; çox vaxt birə iki, birə üç qiymətə. Hacı Zeynalabdin Tağıyev həmişə ona tapşırırmış ki, Ağa, səşindən muğayat ol, korlanmasın. O səs Allahın elə nemətidir ki, ələ düşməz; pulla almaq mümkün olmayan nemət. Allah bəxşisidir. Mirbabayevin varlanıb böyük dövlət sahibi olmasının maraqlı tarixi var. Bir dəfə Bakının adlı-sanlı, zəngin bir ailəsi əziz-xələf oğlanlarının toyuna Mirbabayevi çağırçılar ilə çağırırlar. Çoxlu təmtəraqlı kef və toy məclisləri görmüş, püxtə, sərraf, arif xanəndə və sazəndələr o dəqiqə məclisin nəbzini tutub başa düşürlər ki, bura ayrı aləmdir. Qonaqlar qızıl-cavahirat içində üzür, təkcə xəncər, beybut və tapançalarının qızıl-gümüşünə neçə-neçə göydələ, imarət tikdirmək olar.

Mirbabayev o dərəcədə məclisi şənləndirir ki, hər havanı oxuyub qurtaranda dəf dolusu əskinas, qızıl şabaş toplayır. Neftxudalar, tacirlər, gəmi sahibləri, ticarət mülk sahibləri bəhsəbəhs varını, səxavətini, toy sahiblərinə hörmətini gözə çarpdırıb üstün olmağa cəhd edirlər.

Xanəndə ilhamla, böyük ustalıqla segah muğamı üstündə bəyi tərifləməyə başlayır:

Xoş gəlmisən bu məclisi ürfanə, bəy,
Layiqdir hər qədəmin qurbana, təzə bəy.
Məst eləyir xumarı gözün aşinaları,
Ola gör əlində bir dolu peymanə, bəy.
Yusif misal təxtə hökmün rəvan ola,
Yetsin sədəyi Misrdə soltanə, təzə bəy.

Məclis əhli elə gurultu ilə əl çalıb: «Əhsən! Əhsən!!!» deyirlər ki, yer göy az qalır lərzəyə gəlsin. Seyid Mirbabayev ilhamla tərifə davam edir:

- Xonçana düzülüb noğulla badam,
Toyunu edirəm ürəkdən şadam.
Sağ olsun toyuna yığılan adam,
Görüm, a bəy, toyun mübarək olsun,
Qohumun, qardaşın görüb şad olsun.

Dəryada çox olar nəhəng balıq,
Bələdan saxlasın həzrəti Xalıq...

Birdən dəflə kamançanı göstərib şuxluqla əlavə etdi:

Bizim kamançaçıya alın bir çarığ...

Gurultulu gülüş qopdu, əl çalındı... Kamançaçının qabağına şabaş yağdı.
Xanəndə öz ələmində idi:

Yaxşı olar qızıl gülün butası,
Əl atıban damənindən tutası,
Bəy, olasan üç cüt oğul atası,
Görüm, a bəy, toyun mübarək olsun.
Gözəl olar gəmilərin gəmisini,
Bizə xələt versin bəyin əmisi.
Görüm, a bəy, toyun mübarək olsun,
Qohumun, qardaşın, əmin sağ olsun...

Bəyin əmisi iki beş yüzlik əskinası iki barmağı arasında havaya qaldırır
nümayiş etdirir-ətdirir yaxınlaşıb qavala saldı...

Mirbabayev daha ürəkdən, daha ilhamla oxudu:

- Gözəl olur mayislərin mayisi,
Bizə xələt versin bəyin dayısı,
Görüm, a bəy, toyun mübarək olsun,
Atan, anan, bacın, dayın sağ olsun.

Oğlanın gözəl libaslı, belində qızıl kəmə, qızıl xəncər, tapança,
boynundakı qızıl zəncirdən brilyant sallanmış dayısı yerindən qışqırır:

«Seyid, ana babamdan mənə miras qalmış «Bala şoranlıq»da qazdırdığım
quyunu sənə xələt verirəm... Nə çıxsa, sənə bəxtinə, quyu başa çatana qədər xərci
mənim boynuma. Cəddinə qurban olum, oxu, təriflə!»

Belə töhfədən sonra Seyid sağ əlini qoyur qulağı qənsərinə, adsız
barmağındakı üzünün iri brilyant qaşu bərk vurur. (Seyid brilyant sərrafı və aşiqi
imiş; əla nümunələri yığmış), daha da cuşa gəlir, qavalı atıb-tutur, elə fəşahətlə,
ilhamla davam edir ki, məclisdəkilər heyran qalır:

Xoşum gəlir söhbətindən, sözündən,
Xələti istərik bəyin özündən,
Görüm, a bəy, toyun mübarək olsun,
Sağdışın, soldışın bizə borc olsun.

Olmuşuq biz burda hamıdan razı,
Almışam əlimə sədəfli sazı,
Kimə mən eləyim bəs ərk-nazı,

A bəy, sənin toyun, mübarək olsun.

Xanəndənin dəfinə şabaş xəzəl kimi tökülür... Xanəndə qışqırır: «Bəy oynasın! Ucuzluq olar». Sazəndələr bəy üçün vağzalı çalır. Tay-tuşu bəyi ortaya çəkir.

Birdən xəbər gəlir ki, «Bala şoranlıq»dakı quyu fontan vurub. Yeri-yurdu qızıl seli bürüyür, xanəndə Seyid bir anda dönür olur milyonçu Seyid... Neftxuda. Varşavada səsi salınmış valları bir-bir baha qiymətə alıb sındırır ki, guya əsl sənəti olan xanəndəliyi indiki milyonçuluğuna əskiklik gətirir, şan-şöhrətini azaldır.

Seyid Mirbabayev onu yüksəldib zirvələrə qaldıran, bu mərtəbəyə ucaldan Allah vergisinə, xoş səsinə, xoş avazına pullanandan sonra həqarətlə baxır.

Yeri gəlmişkən, xoş avazlı, məlahətli səsinin Varşavada qramofon valına yazılması və Seyid adı ilə əlaqədar bir əhvalatı oxuculara çatdırmaq elə zənn edirəm ki, maraqlı olar.

Seyid Mirbabayevdən sonra qarabağlı xanəndə Seyidi səsinə yazmaq üçün Varşavaya dəvət edirlər. Gedir oxuyur və səsi vala düşür; adını soruşanda deyir ki, Seyid. Məəttəl qalırlar və deyirlər ki, Seyid adlı adamın səsi bizdə var. Necə olar, o da Seyid, sən də Seyid? Xeyli götür-qoydan sonra iki Seyidi bir-birindən ayırd etmək üçün qərara gəlirlər ki, ikinci Seyidə Şuşinski adını əlavə etsinlər.

Seyid Mirbabayev başlayır başqa milyonçular kimi cah-cəlal qurmağa. Gedir Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yanına, xahiş edir ki, siz şəhərdə olan bütün imarətləri tanıyırsız, yanınıza məsləhətə gəlmişəm, mülk almaq istəyirəm. Oda deyir ki, şəhərdə çoxlu mülküm var, oturmağım, bir də doğulduğum evlərdən savayı, hansını istəyirsən qurbandır cəddinə. Seyid razılıq edir və deyir ki, Hacı, sizin mülklərdə mənim gözüüm yoxdur. Hacı deyir: «Onda məntub verim, get Tiflisə. Aramyan dəniz qırağındakı imarəti satırdı, bəlkə ala bildin. Çox yaxşı mülkdür, heç mənim imarətimdən əskik deyil. Çox da şükümlü binadır. Özüm o binada neçə il yaşadım, evim hazır olanda ordan köçdüm. Sonra Ağa Musa neçə il yaşadı, elə mən yaşadığım otaqlarda». Hesabdar Seyidməmmədov Mirhəbib Seyidəhməd oğlunu qoşur Seyidə, göndərir Tiflisə, Aramyanın üstünə. Bir məktub da verir, deyir: «bunu əvvəl aparıb canişin idarəsinə verərsən, deyərsən ki, Qori seminariyasının hamiliyini götürürəm boynuma. İldə bir neçə min xərcin çıxsa da, padşahlıq qabağında üzün ağ olar, sözün keçər, gələcəkdə artıq müsəlman uşağı göndərə bilərik ora. Mən də elə buna görə Bakı texniki məktəbinin hamiliyini götürdüm üstümə. Gəlmişdilər ki, bina üç ildir qalıb yarımçıq, neçə min manat çatışmır. Dedim altmış beş min manat verirəm, özüm də o məktəbin hamisi oldum... Kamerçeski məktəbə də, ora da doxsan min manat xərclədim. Ağa Musa da realni şkolun hamisi oldu, indi orda oxuyanların yarıya qədəri müsəlman balalarıdır».

Seyid, Hacı deyən kimi eləyir, gedir canişinliyə Qori seminariyasının hamiliyini götürür boynuna. Tiflisdə bu xəbər böyük səs-küyə səbəb olur, Bakı milyonçusundan qəzetlər yazır, səxavətini tərifləyirlər. Hamı bu barədə danışır.

Aramyan da Bakıdan gələn qonaqları çox hörmətlə qarşılayıb, nökrəi göndərib çamadanları mehmanxanadan apardıdır öz evinə və deyir: «Hacının adamları Tiflisdə mehmanxanada qalsa, mənim üçün ayıb olar. Nəinki sizin kimi hörmətli şəxslərin, hətta Hacının nökrəinin də mənim evimin baş tərəfində yeri var».

Onları neçə gün qonaq saxlayır, o ki var hörmət edir, şərəflərinə ziyafət düzəldir. Tiflisin görməli yerlərinə aparır, mehribanlıq göstərir, axırda deyir ki, bir vaxt mən o mülkü satmaq istəyirdim, sonra fikrimdən daşındım. İndi ki, Hacı üstümə adam göndərib, məsləhət görür, satıram. Üç yüz min manat qiymət qoymuşdum. Hacının xatirinə əlli min manat güzəştə gedirəm.

Seyid Mirbabayev bir sözü iki eləmir, cibindən bank kitabçasını çıxardıb, dördə bir milyon manata çek yazıb qol çəkir, Aramyana uzadır.

Yola düşəndə Aramyan iki zərf verir Mirhəbibə və deyir: «Bu zərfi Hacıya çatdırarsan. Bu birisi isə sənidir».

Mirhəbib deyirdi: «Yaman təşvişə düşdüm, görən mənə nə verir». Vəqonda zərfi çıxdım, gördüm ki içində beş dənə yüzlük var... Seyid xəbər aldı: «Aramyan xozeyin sənə nə qədər bəxş edib». Cavab verdim ki, beş yüz manat, zərfi ona uzatdım. Beş yüz manat da o başladı.

Mirhəbib də Mərdəkanda bağ saldırıb, gözəl bir mülk tikdirir.

1914-cü ilin ortalarında Avstriya-Macaristan imperiyasının orduları, qırx il əvvəl işğal etdikləri Serbiyada hərbi manevr keçirtməyə başlayırlar. Əməliyyata baxmaq üçün taxt-tac vəliəhdi Frans Ferdinand arvadı Sofi fon Qoqenberqlə Sarayevo şəhərciyinə gəlmişdilər.

Bu şəhər gözəl iqlimi, saf, təmiz ab-havası, şairənə mənzərəsilə bütün Avropada məşhurdur. İlk adı Verxnobosna olan şəhəri türklər 1389-cu ildə saray ovası adlandırmışdılar. Məhəllələr mərkəzdəki «Baş çarşı» ətrafında yerləşir. «Baş çarşı»dan başqa, burda bir neçə qapalı və açıq çarşı, çoxlu sənətkar emalatxanası, tacir və sərraf dükanları vardı.

Türklər Sarayevoda bir neçə möhtəşəm saray və təm-təraqlı məscid ucaltmışdılar. Yüz illəri arxada qoymuş bu sənət əsərlərinin nəhəng firuzeyi qübbələri, göylərə baş qaldırmış eyvanlı minarələri uzaqlardan diqqəti cəlb edir və şəhərə şairənə görkəm verirdi. Bu saray və camelər üç yüz əllidən çox möhtəşəm saray, mədrəsə, çarşı və məbəəd layihələndirib, tikdirmiş dahi memar Hoca Sinanın əsərləridir. Sinan 1535-ci ildə «Xosrovbəy» məscidini, 1561-ci ildə «Əlipaşa» məscidini, 1566-cı ildə «Saray» məscidini layihələşdirib tikdirmişdi.

Türkiyə 1877/78-si illərdə iki — Şərq və Qərb cəbhələrində apardıqları müharibədə məğlub oldu və 420 illik hakimiyyətdən sonra onların əlində olan bu torpaqlar Avstriya—Macarıstan imperatorluğu tərəfindən işğal edildi.

Serblər türk istilasına məruz qaldığı vaxtdan hər il iyun ayının 28-ci gününü milli faciə, milli matəm günü kimi qeyd edirdilər.

1914-cü ildə, iyun ayının 28-də səhər saat on tamamda Frans Ferdinand və arvadı Sofi fon Qoqenberq Sarayevodakı Latin körpüsündə, «Gənc bosna» təşkilatının rəhbəri Qavrilo Prinsin tapançasından açılan iki güllədən ölürlər.

Çoxlu tələbə həbsə alınır və məhkəmə qurulur. Qavrilo Prinsin köməkçisi Danilo İliç iki silahdaşı ilə ölümə məhkum edilir. Lakin Qavrilo Prins həddi-buluğa çatmadığından məhkəmə ona 20 il kürək cəzası kəsir. Cəza müddəti qurtarmamış Qavrilo Prins həbsxanada vərəmdən vəfat edir.

Bu əhvalatdan sonra Latin körpüsünə Qavrilo Prins körpüsü deyirlər.

Bir anda açılan iki güllə bütün dünyada gözlənilməyən gurultulu, qovğalı əks-səda yaratdı. Avqustun ilk günündən alman militarizminin zorakılıq maşını hərəkətə gəldi. Günahsız insanların qanları sel kimi axmağa, şəhərlər, dinc kəndlər viranəyə dönməyə başladı.

Müharibə elan edilən gün Almaniyada olan bütün rus təbəələrini əsir tutub xüsusi düşərgələrə salırdılar.

Həmin vaxt Hacı Zeynalabdin Tağıyev öz ailəsilə Almaniyada istirahət edirdi.

Tağıyevin qızı Sara xanım əhvalatı belə nəql edirdi: «Peterburqda Smolnı qız institutunda oxuyurdum. Bacım Leyla xəstələnib Bakıya qayıtmışdı. Mən tək idim. Hər yaz, mayın axırında Bakıya tətillə gəlirdim, payızda geri qayıdırdım. 1914-cü ilin yazında atamın etibar etdiyi yəhudi Samoil Moiseyeviç Dembo Peterburqa gəlib məni Varşavaya apardı. Atam, anam, bacılarım - Leyla və Sürəyya, qardaşlarım - Məmməd və İlyas, anamın ən yaxın qulluqçusu Raisa, bir də atamın köhnə tanışlarından 90 yaşlı Məstanbala Almaniyaya getdik. Məstanbala söhbət vaxtı atama deyir ki, Hacı, varlı adamsan, pulun çoxdur, Firəngistana gedəndə, bir dəfə məni də apar; atam da onu götürmüşdü. Əvvəl Berlinə gəldik, ən məşhur «Ekspolenada» otelinə düşdük. Bir neçə gündən sonra Ems mədən sularına yollandıq. Bir ay orada qaldıq. Marenbadənə getdik. Axşamüstü bir rus ruhanisi atamın yanına gəlib xəbər verdi ki, məni rus səfiri göndərib, deyir ki, Hacı tez yola düşsün. Almanlar Rusiyaya müharibə elan edir. Xəbər qəzetlərdə dərc olunandan sonra rus təbəələrini vətənlərinə buraxmayacaq, əsir saxlayacaqlar. Biz Berlinə çatanda müharibənin elan xəbəri artıq yayılmışdı. Vağzal qabağı meydanda adam əlindən tərpənmək olmurdu. Kişilər əllərindəki ağacları havada hərləyib, hədələyə-hədələyə «Rus... rus... rus...» deyər qışqırırdılar. Keçmiş Qafqaz canişini qraf Vorontsov-Daşkovun arvadı, milliyyətçə erməni olan Liza Kinikor qızını (Elizaveta Qriqoryevna) almanlar küçədə saçlarından yapışdırıb sürütləmişdilər. Vağzal binasından çıxıb bilmirdik. İki saat keçdi, atam dedi: «Səndiqlər qalsın burada. Hər kəs çamadanını götürsün, gəlsin dalımcı». O, qabaqda, biz də onun dalınca çıxdıq meydana. Polis nəfərləri bizi o saat araya aldılar. Mindirdilər bir maşına. Atam dedi: «Ekspolenada» mehmanxanasına sür». Bizi orda qəbul

etmədilər. Şəhərin bütün mehmanxanalarına baş vurduq, nəticəsiz qaldı. Axırda, ucqar məhəllələrdən birində yerləşən mehmanxanada bizə yer verdilər. Atamın Berlin bankındakı 100.000 manat pulundan bir qəpik də vermək istəmirdilər. Atam Frankfurt-Mayn şəhərinə zəng çaldı. Bakıda su kəməri çəkmək məsələsi üçün buraya gəlmiş Lindleyə əhvalatı başa saldı. Lindley Berlinə Qeviner adlı bir şəxs göndərdi. Qeviner bankla danışmaq aparıb, atama xəbər verdi ki, sizin bütün xərclərinizi bank təqdim ediləcək sənəd əsasında ödəyəcək, amma sizə nəğd pul verməyəcək. Atam getdi Türkiyə səfərxanasına, çıxılmaz vəziyyətə düşdüyünü xəbər verdi, yardım istədi. Türk səfiri birbaşa Almaniya kəyzeri II Vilhelmə müraciət etdi ki, müsəlman aləminin ən məşhur kübarı, peft milyonçusuna kömək eləyin vətəninə, Bakıya qaytsın».

Şübhəsiz ki, Vilhelm bütün dünyada tanınmış Nobel, Rotşild və digər neft maqnatları kimi Tağıyevi də tanımamış deyildi. Kiçik Qafqaz dağlarında, Gəncə quberniyasında, Kiragidzor və Gədəbəydə alman sənaye maqnatı Simens qardaşları hələ on doqquzuncu əsrin ortalarında mis, sürmə, qızıl, gümüş və sairə zəngin filiz damarlarını istismar edib Azərbaycanın milli sərvətini öz ölkələrinə daşıyırdılar. Gədəbəydə meşənin içərisində yerləşən Qalan kənddəki misəritmə zavodundan Simenslər iki tona qədər qızıl, beş ton gümüş istehsal edib Almaniya aparmışdılar. Şübhəsiz Hacınin ailəsini buraxmaqda Bakı neftinə, tükənməz sərvətə çoxdan göz dikmiş olan Vilhelmin öz mülahizəsi, öz hesabı varmış. Neft maqnatı baron Bakendorf başda olmaqla Bakıda alman neft sənayeçiləri, ticarət işgüzarları və texniki-maliyyə mütəxəssisləri vardı.

«Kayzer Vilhelmin şəxsi sərəncamı ilə bizə gəmi verib dənizdəki çoxlu mərmilərdən qorunmaq üçün xüsusi bir kreyser də qoşdular.

Bizim əyan olduğumuzu bildikdə dedilər ki, madam gedən adam kübardır, məşhur əyandır, onun məiyyəti olmalıdır, siyahı verin. Atam Berlində çarəsiz qalmış 35 nəfər rus, erməni, gürcü və yəhudi, rus təbəələrini siyahıya daxil edib polisə göndərdi. Beləliklə onları da əsirlikdən xilas etdi. Əvvəl bizi Kopenhagenə yola saldılar. Kreyser qabaqda, gəmi də onun dalınca üzürdü ki, minaya toxunmasın. Gəlib çıxdıq Finlandiyaya, oradan da Peterburqa».

Rusiyanın əsas duru yanacaq mənbəyi olan Bakı bu müharibədə diqqəti xüsusi cəlb edən şəhərlərdən biri idi. Alman imperializmi, eləcə də Rusiyanın müttəfiqi ingilis imperializmi qara qızıl xəzinəsinə yiyələnməyə var qüvvələrilə can atırdılar. Vilhelmin Bakı neftxudasına göstərdiyi lütf və təşrifat, əlbəttə, həm Tağıyevin nüfuz və hörməti xatirinə, həm də türk imperatorluğuna ehtiramından idi. Birinci növbədə əlbəttə, gələcəkdə Bakının tükənməz neft sərvəti xatirinə və buradan da bütün Qafqaz mineral-filiz sərvətinə sahib olmaq, sonra da İran, Yaxın və Orta Şərqi və Hindistana yol tapmaq üçün idi.

Birinci dünya müharibəsi uzandıqca bazarda mallar, xüsusən ərzaq gündən-günə bahalanır, əmək haqqı isə əvvəldə olduğu kimi qalırdı. Çarizmin müharibəyə qoşulmaqla fəhlə və qulluqçuları, bütün kasıb camaatı çıxılmaz

məngənəyə salıb əzirdi; ümid yeri, aclıq dərdinə əlac edən də yox idi. Boş vədlər, mənasız təsəlli verən, Allahın ətəyindən yapışın deyənlər çox idi, lakin bu sözlərlə nə ac uşaqların qarnı doyur, nə xəstəliyə əlac, nə dərdlərə çarə tapılırdı. Yeganə çarəni əməkçi camaat mübarizədə görürdü.

Fəhlələrin çıxışları getdikcə güclənir, böyük miqyas alırdı. Xüsusilə 1916-cı ilin payızından inqilabi çıxışlar sürətlə artırdı. 1916-cı ildə bu və ya digər mədən və zavodlarda, tərsanə və emalatxanalarda, depoda tez-tez tətıl elan edilirdi.

1916-cı ilin əvvəlində Bakıda ən vacib ərzaq mallarının qiyməti xeyli bahalanmışdı.

1916-cı il fevralın 14-də Bakıda aclıqdan cana gələn qadınların güclü çıxışı — məşhur «Babiy bunt» qiyamı baş verdi. Bu, Zaqafqaziya qadınların ilk çıxışı idi. İttişəşda müsəlman arvadları iştirak etmirdilər, çünki İslam dini onlara bayıra çıxmağı qadağan etmişdi.

Bakıda baş verən bu gözlənilməz, qeyri-adi hadisə bütün Qafqazda əks-səda yaratdı və tezliklə başqa şəhərlərdə də arvadların çıxışlarına şərait yaratdı.

Mübarizəyə qalxan qadınlar şallaq və güllələrdən qorxub tərkisilah olmamışdılar. Onlar Bakı tacirlərinə, mağaza, anbar və dəyirman sahiblərinə ultimatum verib belə bir bəyannamə ilə müraciət etmişdilər: «Siz ey rəhmsiz qan içənlər, yaddan çıxarmayın ki, belə bir «qadın tufanı» bir də gələ bilər. O daha dəhşətli, daha amansız və qəzəbli olacaq. Heç bir qüvvə qabağımızı kəsə bilməyəcək. Bütün dükanlar və mağazalar, anbar və dəyirmanlar dağılıb yerlə-yeksan olacaq. Qan içənləri öldürəcəyik. Hamınız məhv olacaqsız».

Arvadlar peyğəmbər kimi hər şeyi sanki əvvəlcədən duyublarmış. Düz bir il sonra daha böyük hadisələr baş verdi. Fevral inqilabı üç yüz illik Romanovlar xanədanını, çar mütləqiyyəti alt-üst elədi.

1917-ci il martın 2-də Bakı qəzetləri istibdadın devrildiyini səhifələrində iri hərflərlə çap etdilər.

Balaxanı, Sabunçu, Bibiheybət, Ağşəhər və Qarəşəhər, depo və gəmi tərsanələrinin min bir ahənglə uğuldayan fit səsləri bu şad xəbəri bütün aləmə yaydı. Az sonra mədənlərdən zavodların, tərsanələrin, emalatxanaların, həmişə bağlı, iri darvazaları qabağında adam əlindən tərpənmək olmurdu; fəhlələr, ustalar bir-birini qucaqlayıb öpür, təbrik edir, qəzetlərdəki «Mütləqiyyət yıxılmışdır. Çar II Nikolay taxt-tacdan və hakimiyyətdən əl çəkmişdir» sözləri ağızdan-ağıza gəzirdi. Elə bil bütün çətinliklərin aradan qalxması bu cümləyə bənd idi, sabah ərzaq artacaq, ucuzlaşacaq, hər şey qaydaya düşəcəkdə.

Rusiya 304 il hökmranlıq etmiş Romanovlar sülaləsinin 18-ci və sonuncu nümayəndəsi II Nikolay 23 il hökmranlıqdan sonra 49 yaşında taxtdan salınıb tacdan məhrum edilmişdi. Bu xəbər ildırım sürətilə dünyaya yayılmışdı.

Duma hələ fəaliyyətdə idi. Noyabrın 10-da Dumaya yeni sədr seçmək üçün keçirilən yığıncaqda iki namizəd: kadetlər və müsavətçilər advokat Xan Xoyskini, menşeviklər isə doktor Okanşeviçi təklif edirlər. Bolşeviklər Okanşeviçə

tərəf çıxdı. Eserlər bitərəf qaldılar. Nəticədə Xan Xoyski dumaya sədr seçilir. Lakin iki həftədən sonra Duma iflasa uğrayaraq etibarını itirir, o gün bütün səlahiyyəti Bakı sovetinə keçir. Neçə ay sonra Duma rəsmən ləğv edilir. Kommunist A. Çaparidze Bakı Soveti icraiyyə komitəsinin sədri seçilir. Daşnak liderlərindən biri Arakelyan müavin olur.

Çar inzibati müəssisələri, o cümlədən jandarm idarəsi ləğv edilir. Bakı gubernatoru Batalov və qarnizonun rəisi vitse-admiral Klokfel vəzifələrindən kənar edilir. Jandarm idarəsi rəisi polkovnik Treskin həbsə alınır.

Nərgindəki əsasən türk və az sayda alman əsirlərin halını yoxlamaq və əməli tədbir görmək üçün komissiya yaradılır. Nəriman Nərimanov komissiyaya sədr seçilir. Nərimanov altı nəfərlik bir heyətlə Nərginə yollanır. Yoxlayış adada əsirlərin vəziyyətinin çox ağır, acınacaqlı olduğunu aşkara çıxarır.

Bakıda hər yerindən duran bir partiya vardır, stol qoyub siyahı tutur, adamları öz tərəfinə təşviq edir və hər biri də xalqa hüriyyət, əmin-amanlıq, firavan dolanacaq, çoxlu qazanc vəd edirdi və bu yolla əhalini tora salmağa cəhd edirdilər. Hətta məclis düzəldib əhaliyə pulsuz şirin çay «qonaqlığı» verirdilər. Adam vardı gündə bir partiyaya yazılırdı.

Ermənilər hər yerə burunlarını soxmaq üçün bir neçə partiya düzəltmişdilər. Şaumyan başda olmaqla bolşevik daşnaklar, sol daşnaklar, movzerçi əsl daşnaklar, sosial-demokrat daşnaklar. İngilislər ilk dəfə Bakıda olanda silah paylayıb yerli camaatdan dəstə düzəltmək istəyən də olmuşdu. Məmiş adlı birisi deyirdi ki, ingilislərdən on bir tüfəng alıb aparıb Sabunçu və Suraxanıda satmışdım. On ikinci tüfəngi alanda məni tapdılar, tutmaq istəyirdilər ki, birtəhər aradan çıxdım.

1918-ci ilin əvvəlində Bakıda bir neçə silahlı dəstə vardı: Kommunistlərin 3500-ə qədər qvardiyaçıdan ibarət «Qızıl qvardiya»sı, erməni milli daşnak qvardiyasının dörd min beş yüz piyada və atlı soldatı, rus-slavyan tayfalarının silahlı dəstələri, hərbi donanma matroslarının bir qisminin də daxil olduğu menşevik və eser dəstələri. Müsəlmanlar isə könüllülər yığıb Lənkəranda «Dikaya diviziya» yaratmışdılar.

Cavan zabitlər tapançanın topunda bir güllə saxlayıb lüləni gicgahlarına tuşlayaraq topu fırladıb çaxmağı basmaqla bəxtlərini yoxlayırdılar. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Lənkərandakı «Dikaya diviziya»nın qoşun hissəsində xidmət edən oğlu Məhəmməd bu yolla bəxtini yoxlayanda tapança açılmış, onu öldürmüşdü. Alay yoldaşlarından bir dəstə zabit cənazəni Bakıya gətirirlər, dəfn-kəfndən sonra zabitlər geriye qayıdarkən İmamverdi körpüsündə bir dəstə Qızıl qvardiyaçı matros onları tərkisilah edir. Bu hadisədən «Dikaya diviziya»nın şəhərdəki başçıları bərk narazı qalırlar. Sara xanım xatırlayırdı: «Ailəmizdə ən dəhşətli gün qardaşım Məhəmmədin ölüm xəbəri gələndə oldu. Anama demədik. İlk oğlu idi. Hamıdan çox onu sevirdi. On səkkiz yaşı vardı... Bir qıza vurulmuşdu. Anam çox cəhd etdi, Hacı dedi ki, çox cavandır, qoy bərkdən-boşdan çıxsın.

Yeznəmiz, Şəmsinin oğlu Əli Əsədullayev dilə tutub Məhəmmədi apardı Lənkərana, «Dikaya diviziya»ya. Müsəlmanlara kommuna icazə vermirdi Bakıda silahlı qoşun saxlasın. Ona görə Lənkərandə hərbi hissə düzəldirdilər. Anam qoymurdu getsin. Üç dəfə adam göndərdik ki, qaytarsınlar. Baş tutmadı. Məhəmməd qulaq asmadı. Görünür taleyi belə imiş.

Nə isə... Ölməmişdən iki ay əvvəl Məhəmməddən məktub almışdıq. Yazırdı ki, töylədə yatırıq, başımızın altında yəhər...

Məni Hacınin kabinetinə çağırırlar. Bacım Leyla da orada idi. Atam ağlayırdı, saqqalından yaş damcılayırdı. Mənə bir teleqram uzatdı. Oxudum: «Мамед застрелился».

Əvvəl anama demədik.

Əli cənazəni Bakıya gətirib, birbaşa «Təzə pir» məscidinə apardı, kəfənləyib qoydurdu tabuta.

Atam zala xalı-xalça döşətdirdi. Mollalar gəldi. Matəm mərasimi başladı. Bibiheybət məscidi yanında yerimiz vardı. Qəbiristanda hasara alınmışdı. Əvvəlcədən bir neçə qəbir hazırlayıb üstünü örtmüşdülər. Məhəmmədi orda basdırdılar. Babam və nənəmin də qəbri orada idi.

Anam əhvalatı biləndə ürəyi getdi. Bayıldı. Ondan sonra huşunu itirdi. Tez-tez qəbir üstə gedirdi».

1918-ci ilin martında Bakıda böyük qırğın və müsibətlər baş verdi.

«Cəmiyyəti xeyriyyə»nin keçmiş işçilərindən Məmməd Rza Müslümzadə nəql edirdi ki, Novruz qabağı bayrama bir neçə gün qalmış, gözəl yaz günlərindən birində «İsmailiyyə»nin qabağında cəmiyyətin sədri Mirzə Əsədullayevi gözləyirdim. Birdən Bazar küçəsində səs-küy qopdu. Dönüb o səmtə baxanda gördüm ki, böyük bir izdiham «İsmailiyyə»yə tərəf gəlir. Bir anda məni araya alıb, binanın açarını tələb etdilər. Dedim ki, sədrin icazəsi olmadan açarı verə bilmərəm. Açarları cibimdən zorla çıxartdılar. Hələ üstəlik pencəyimi də cırdılar, buxara papağım düşüb itdi. Baqqallar, göyərtilər, bazar adamları, avaralar, macərə axtaranlar pilləkanlara, foyelərə, eyvanlara, salona doldular. Səhnəyə stol qoydular. Başında yekə yaşıl əmmamə, gözlərində qara eynək, çiynində əba Bakı qazisi Mirhüseyn Ağa başı əsə-əsə xitabət kürsüsünə qalxdı, ağlaya-ağlaya qışqırdı: «Vaveyla! Va müsibəta! Dinimiz getdi əldən, namusumuz tapdalandı. Ağ kəfənə bürünüb cihad etməliyik».

Əbanın altından çıxartdığı əfsər tapançasını havaya qaldıraraq bərkdən qışqırdı: «Əsabiqun, əsabiqun, ilahikə müqəribun!», «Kafənpuş olub cihadə çıxın! Bu yolda qan axıdanlar şühədə hesab olunacaq».

Ehtiraslar daha da coşdu. Əynində qara mahuddan kostyum, başında buxara papaq olan milyonçu Çolaq Ağabala xitabət kürsüsünə qalxdı, yoğun səsle qışqırdı: «Camaat, papağı başınıza nə üçün qoymusuz? İsti-soyuq üçün, ya ki, namus üçün?! Millət əldən gedir. Bu saat dəyirmandan 4000 kisə un buraxıram.

Girin meydana». Onun dalınca kürsüyə qoçu Aşurbəyov qalxdı, birçə söz dedi: «4000 tüfəng, 200 qutu patron mən verirəm».

Qaragüruhçulardan ibarət on iki nəfərlik bir heyət seçib Bakı sovetinin sədri Çaparidzenin yanına göndərdilər. Bakı soveti Musa Nağıyevin «Казино» olan binasında yerləşirdi.

Həmid Sultanov bu məsələ ilə əlaqədar 1924-cü ildə çap etdirdiyi məqalədə «Из прошлого» kitabında yazırdı: «...Nəriman Nərimanovun mənzilində iclas çağırıldı; müsavət partiyası lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də iştirak edirdi. Bu ağır, gərgin vəziyyəti müzakirə etmək üçün Stepan Şaumyan da dəvət edilmişdi ki, məsələni birtəhər həll edib, çarə tapaq, qan tökməkdən qaçaq.

İclasda silahları «Hümmət» firqəsi vasitəsilə geri qaytarmaq qərara alındı. Bütün tərəflər bu qərardan razı qaldılar».*

Müslumzadə deyirdi ki, müsəlmanlar «İsmailiyyə»-dən başqa «Təzəpir» məscidində də məsələni müzakirə edirdilər; məscidin içində, həyətinə və ətraf küçələrdə adam əlindən tərpənmək olmurdu.

Nəriman Nərimanov, Şaumyanın iştirakı ilə keçirilən iclasdan sonra, əhalini sakitləşdirmək üçün «Təzəpir» məscidinə gedib silahları geri qaytarmaq barədə olan qərarı bildirdi. Doktor camaata sadə bir dildə deyirdi: «Müsəlman qardaşlar, aldanmayın. Fitnə-fəsada imanmayın, qara-qışqırığa, mənəm-mənəm deyənlərə uymayın! Hökumətlə hökumətlik eləmək olmaz. Topu var. Çoxlu silahı var. Nizami əsgərləri var. Hərbi paroxodları, sursatxanası var. Ayaq altında tapdalanarsız. Sizdə nə var? Var-yox, beş-on dənə pas atmış dayan-doldurum berdanka, otuz-qırx köhnə, sınıq əfsər tapançası. Nişan almağı, atmağı da əməlli-başlı bacarmırsız. Üzünüzü dala çevirib hara gəldi gülləni tolazlayırsız, kimə dəydi, dəydi. Nə nizam bilirsiniz, nə intizam. Bir qədər səbr edin. Mən iyirmi yeddi tüfəng alıb gətirəcəyəm».

Çaparidze də «İsmailiyyə»dən gələn qaragüruhçular heyətinə eyni cavabı vermişdi: «İyirmi-otuz tüfəngdən ötrü qalmaqla salmaq lazım deyil. Tüfəngləri indi sizə qaytarsam, matroslar tutub yenə əlinizdən alar, sizi hərəkətsiz edərlər. Axşamüstü bir-iki nəfər gəlsin, tüfəngləri qoyum maşına, gözətçi də qoşum götürün aparın».

Heyət «İsmailiyyə»yə qayıdanda binada camaat bir qədər seyrəlmişdi.

Gedən heyətin əliboş qayıtdığını eşidəndə qaragüruhçular alovun üstünə yağ tökməyə başladılar.

Birdən şəhərin bir neçə yerindən — Şamaxı yolunda, (C. Cabbarlı küçəsi), Balaxanı (Füzuli) küçəsində, Quru bağda güllə səsləri eşidildi.

Hadisənin şahidi müəllim Ağa Məmməd Səlimxanov nəql edirdi ki, «Şamaxı yolunda, Üçüncü paralel küçəsinin tinində dayanmışdıq. On-on bir nəfər idik. Yuxarıda bir dəstə daşnak süvarisi göründü, yaxınlaşanda qabaqdakı dəstəbaşı

* Q. Sultanov. Из прошлого. 1924, səh. 17-19.

bizə acıqlanıb, bərkdən dedi ki, dağılın! Hərə bir tərəfə üz tutdu; mülk sahibi qaldı darvazanın qabağında. Dəstəbaşı daşnak atı məhmizlədi. At çıxdı səkiyə və süvari bağırırdı: «Köpək oğlu müsəlman, demirəm çıx get!» Kişi dedi: «Evimin qabağından hara gedim. Köpək oğlu da sənsən, it oğlu da». Dəstəbaşı daşnak şallağı işə salanda, səkidəki adam özünü yana verib yerdən bir daş qapdı. Süvarilərdən biri cəld tufəngi ciynindən götürüb atəş açdı. Kişi sərildi yerə... Elə bil hər şey tufəng lüləsinin ucunda, ordan çıxan gülləyə bənd imiş, şəhəri atışma bürüdü».

Elə bir təsəvvür oyanırdı ki, şəhərin bütün binalarından güllə yağır. Bir az əvvəl əzəmətli binanın önündə, Nikolayevski (İstiqlal) küçəsində, «Kaspi» mətbəəsinin döngəsində, bəzi Zeynalabdinin dalanında dayanan adamlar başladı qaçmağa.

Bir dəstə adam bel-külüng götürüb səngər qazırdılar, həm atışır, həm də işləyirdilər.

...Atışma anbaan şiddətlənirdi. Əsgərlər «Metropol» mehmanxanasının (Nizami muzeyi) damında pulemyot qurub «İsmailiyyə»yə atəş açdılar: Qoşa qala qapısı yaxınlığında Həşimov (Gənclər) meydanındakı mülkün də damından pulemyot sasləndi.

«Cəmiyyəti xeyriyyə» binasında bir az əvvəl mənəm-mənəm deyib toplaşanların çoxu aradan çıxmışdılar.

Lazaretdə yatan türk xəstə əsirlərdən altı əsgər, üç çavuş və bir zabıt özlərini «İsmailiyyə»yə çatdırdılar, atışmalara qoşuldular. Daşnaklar başda Mikoyan olmaqla daha irəliləyə bilmədilər. Qoşa qala qapısı tərəfində atışan içərişəhərlilər də daşnaklara güllə yağdırırdılar.

Matroslarla daşnaklar üst məhəllələrə qalxmağa, küçələri tutmağa cəhd göstərdilər...

Mürtəcə ünsürlər şayiə yaymışdılar ki, guya, müsəlmanlar şəhərdə olan bütün rusları qırırlar.

Kommunanın maarif komissarı N. N. Kolesnikova (Bakıda Sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə tarixindən — avqust 1917-ci il, iyul 1918-ci il - xatirələr Azərnəşr, 1958) əsərində daşnakların 1918-ci il mart ayında şəhərdə azərbaycanlılara tutduqları divan barədə belə yazır: «...daşnak dəstələri şəhərdə təcavüzə başladılar, evləri yandırıb, şeyləri qarət edir, heç bir günahı olmayan dinc vətəndaşları qırıb, əsasən azərbaycanlıları... Yadımdadır, vəkil Leontyeviçin arvadı ilə qızı küçəni keçərkən, qonşu binada olan daşnakların ana və balanı hədəfə götürüb öldürmələri bizi çox hiddətləndirdi.

Şaumyan çox qəzəblənmişdi. Çünki Leontyev bizə kömək edirdi». Bundan əvvəlki cümlədə isə təəssüf hiss edilmir. Minlərlə qətlə yetirilən uşaq, arvad, qoca ölümü adı bir şey kimi qarşılanırdı, elə bil meşədə gərəksiz ağacları oduna doğrayırdılar.

Neftxuda Mantaşovun işlər rəisi Q. A. Qazarbekov deyirdi ki, Sabunçuda neçə nəfər «əsir», ağır həmsərinə daşnaklar aparırdılar ki, güllələsinlər, mənə rast gəldilər. Əllərindən alıb azad etdim. Daşnakları söyüb qovdum ki, bunlar əsir deyil, yesir, avarayı-vətən həmsəri fəhlələridir.

Zarafatla soruşdum: «Qriqori Aleksandroviç, o həmsəri fəhlələrini qırsaydılar, bəs mədənlərinizdə ağır, çətin, çirkin işləri kim görəcəkdiniz?»

«Elə onu de; — Qazarbekov sözümlə təsdiq etdi, — həmsəri ağır fəhlə hara, əsir hara. Axı heç yerdə əsiri öldürmürlər...»

Mən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qızlarının birindən mart hadisələri barədə soruşanda o, əhvalatı belə nəql etdi: «Şəhərdə atışma başlayanda erməni milyonçusu Melikov öz oğlunu — Jorj Melikovu avtomobildə evimizə göndərmişdi. Jorj içəri girən kimi dedi: «Hacı, evimizdə hamı sizdən nigərindir. Qorxurlar ki, sizə xətər yetirərlər. Atam deyir ki, gəl qal bizim evdə. Bu atışmada mənə dalınızca yollayıb. Maşın aşağıdadır... Durun gedək! Evimizdə başqa müsəlman dövlətliləri də var».

Hacı cavab verdi ki, «çox sağ olun, çox razıyam, Mən evimdən heç yana gedən deyiləm!!»

«Hacı, — deyə Jorj Melikov həyəcanla, səsi titrəyə-titrəyə əlavə etdi, — sizi öldürə bilərlər... Durun gedək...»

Hacı dedi: «Ölümdən qaçmaq olmaz... Vaxt çatanda hər yerdə adamı yaxalayacaq... Atana mənim dilimdən çox sağ ol de. Küçələrdə ehtiyatlı ol! Get! Yolda yubanma».

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, həmin Jorj Melikov haman gecə atasının tapşırığı ilə yağış tək güllə yağan küçələrdə maşınla hərhlənib şəhərin bu və digər məhəllələrindən 15 müsəlman milyolçusunu gətirib, ara sakitləşənə, əmin-amanlıq düşənə qədər evlərində saxlamışdı.

Tağıyevin qızı deyirdi ki, «Qanlı qırğın düşəndə ailəmizin yarısı Mərdəkəndə bağda, yarısı isə şəhərdə idi. Mən də anam və bacımla bağda idik. Atam, qardaşım İlyas və yeznəm Zeynal bəy şəhərdə idilər.

O nəql edirdi ki, martın on səkkizində atışma başlayandan azca keçmiş iyirmi nəfər silahlı erməni vestibülə girdi. Başlarında qara meşin şapka, əyinlərində qara meşin gödəkcə, qurşaqlarında və hər iki çiynlərində patrondaş... Bellərində mauzer... yan-yörələrindən bomba sallanırdı. Başçıları qışqırdı: «Hacı küçəyə çıxmasın!» «heç kəs binadan heç yerə gedə bilməz!» sonra mənə (Tağıyevin kürəkəni Zeynal bəy Səlimxanovu) qabağına salıb həyətdə düşməyi əmr etdi. Mən müqavimət göstərmək istəyəndə itələdi. Deməyənlə güllələməyə aparırmış. Pılləkəndən düşəndə evin dördüncü mərtəbəsində yaşayan erməni milyonçusu Aruçevin qardaşı uşaqları Aşot və Səsa əhvalatı başa düşürlər və qaça-qaça özlərini çatdırıb mənə xilas etdilər. Salona gətirib Hacıya təhvil verdilər.

Milyonçu Aruçevlər özləri Bakıya qaçqın gəlmişdilər. Tağıyevlə yaxın olduğundan Hacı öz evində, yaşadığı mülkün üçüncü mərtəbəsində onlara beş otaq

vermişdi. Arucev müxəlləfat və varidatlarını otaqlara yığıb özləri Kislovodskiyə getmişdilər. Qardaşı uşaqları iki tələbə - Aşot və Saşa, dördüncü mərtəbədəki ikiotaqlı mənzildə qalmışdılar.

Hacının qızı deyirdi: «Şəhərdə gediş-gəliş kəsilmişdi. Bir aya yaxın bağda intizar içində üzüldük. Arada min cür qorxulu şeyə gəzirdi. Yollar qorxuluydu, nə Bakıdan bağa gəlmək olurdu, nə də oradan şəhərə... Tez-tez atışma səsləri eşidilirdi... Soyğunçuluq, adam öldürmək, ev soymaq adi hadisə idi. Böyük bacım bir gün şəhər tezdən yuxudan duran kimi mehtər Səmədə tapşırırdı ki, faytonu qoş, şəhərə gedəcəyik. Anam əl-ayağa düşüb onu qorxutmaq, yolların xatalı olduğunu deyib buraxmaq istəmədisə də bacım qulaq asmadı: «Allaha pənah, nə olar, olar, gedəcəyəm» deyib şəhərə yola düşdü. Sağ-salamat gedib çatır, görür ki, atam, qardaşım İlyas və yeznəm Zeynal bəy evdədir. Bacım danışırırdı ki, mən evə gələndən üç-dörd gün keçmişdi ki, aşağıdakı erməni gözetçilərdən bir nəfəri gəlib bizi xəbərdar etdi ki, Hacı kabinetindən çıxmasın, o biri otaqlara keçməsin».

Hacı kürəkəni Zeynal bəyi Nərimanın dalınca göndərüb evə çağırırdı. Çox çəkmədi Nəriman gəldi. Hacı ilə kabinetdə bir saata qədər söhbət elədilər. Gedəndə dedi ki, Hacı xəstədir. Dincəlməlidir. Mülalicə lazımdır.

O gedəndən bir saat sonra gözetçilər də şələ-külələrini yığıb çıxıb getdilər. Hacı fabrika telefonla sifariş verdi ki, maşınlardan biri gəlsin. Üç maşınımız vardı, biri «Ford», iki dəne də «Fiat» biri: açıq, biri bağlı».

«Kommunistlərin Hacıya münasibəti necə idi?» - deyə mən xəbər aldım.

«Onun Azərbaycanda maarif və mədəniyyət sahəsində, Rusiyada, İranda, Türkiyədə, Hindistanda, Misir və Ərəbistanda maddi yardımla xeyriyyə işlərinə xidmətlərini yaxşı qiymətləndirdilər. Atama şəhərdə Nikolayevski küçədə Salehzadənin mülkündə qız məktəbilə üzbəüz üçüncü mərtəbədə üç otaqlı mənzil verdilər. Mərdəkanda Aşağı bağımızı da qaytardılar. Bina iki mərtəbəli idi, on dörd otaq alt mərtəbədə, üç dördü üstə. Kaşı ilə döşənmiş mətbəxi, hamamxanası, təndirxanası vardı. Darvaza yanındakı birmərtəbəli evdə bağban yaşayırdı. «Dinamo» maşını bağa işıq verirdi, quyulardan hovuzlara su vururdu. Hökumət şəhərdən avadanlıq və başqa şeylərimizi on dörd arabada bağa daşıtdırırdı.

Xalq maarif komissarı Dadaş Bünyadzadə iki mühəndislə dəfələrlə bağa, Hacının yanına gəlib, mart hadisələri vaxtı yandırılmış teatr binasının bərpa edilməsi barədə bir bənna kimi Hacı ilə məsləhətləşdi. Bir gün də, Hacının müasirə edilmiş maşınında Sarabski, Mirzəəğa Əliyev və Sıdqi Ruhulla bağa gəldilər. Atama dedilər ki, onları hökumət göndərib. On səkkizinci ilin mart ayında yandırılmış teatrın binası təmir edilib-qurtarıb, bərpa işləri başa çatıb. Tamaşa veriləcək. Teatrın açılışına sizi dəvət edirlər.

Hacı razılıq edib dəvəti qəbul elədi. Müəyyən vaxtda maşın gəldi. Hacı, böyük bacım, bir də yeznəm üçlükdə getdilər.

Bacım deyirdi ki, salon adamla dolu idi. Lojalarda, balkonlarda adam əlindən yer yox idi. Ayaq üstə də adamlar vardı.

Səhnə ilə üzbəüz ortadakı ən böyük loja atamın, səhnədən sağ tərəfdəki loja isə anamın idi, burada arxa tərəfdə otaq da vardı, fasilə vaxtı dincələr, qəhvə içər, şirniyyat, meyvə yeyərdilər. O otaqdan xüsusi pilləkənlə küçəyə düşərdilər.

Hacı lojaya girəndə hamı ayağa qalxdı, əl çala-çala başladılar qışqırmağa: «Hacı, sağ ol, Hacı var ol!» Atamın gözləri yaşardı, əllərini qaldırıb razılıq etdi və dedi: «Çox şadam ki, xalq, mənim vaxtilə onun üçün tikdirdiyim teatrı bərpa edib».

Dadaş Bünyadzadə iclası açdı. Qısa məruzə edildi. Çıxışlar oldu. Dadaş Bünyadzadə qız məktəbinin şagirdlərindən iki nəfərə Hacınin oturduğu ortadakı lojanı göstərib dedi: «Gedin, sizin üçün o məktəbi və xalq üçün bu teatrı açan babanızın əllərini öpün!»

«Xanım, — deyə mən son sualımı verdim, — həyatınızın çox təmtəraqlı keçdiyini hamı bilir, yüzlərlə rəngarəng məclislərin, ziyafət, qəbul, təntənə, dəbdəbənin şahidi olmusuz, ürəyinizdə ən dərin iz buraxan, yadınızda ən yaxşı qalmış və həm də sizin üçün ən əziz xatirə nəyi hesab edirsiniz? - Tez də əlavə etdim. - Cavab verməyə də bilərsiz».

O, fikrə getdi, dinmədi, elə bil keçmişlərə, çox əziz, saysız günlərə qayıtmışdı, məlal dolu gözləri xeyli yol çəkdi, sonra yaşardı, birdən özünü ələ alıb sözə başladı:

- Buxara əmiri hər il Pyatigorsk sularına müalicəyə gedirdi. Yolu o başdan da, bu başdan da Bakıdan düşürdü. Hər dəfə də bir neçə gün şəhərdəki evimizdə, Mərdəkandakı bağımızda qalardı. Atamla, ailəmlə çox yaxın idi. Birinci dünya müharibəsindən bir il əvvəl Bakıya, evimizə xüsusi qonaq gəlmişdi. O qədər qiymətli hədiyyə gətirmişdi ki, deməknən, saymaqnan başa gələn deyildi. Topal Teymur vaxtından qalmış boyunbağı, təsbeh, həmayil, belbağı, kəmə, Türkünstan qumaşları, parçaları...

Qonaqlığa Bakının ən kübar, zəngin ailələri dəvət edilmişdi.

Nazi-nemət içində üzən, qızıla, pula, bəzəyə gözücu baxmayan milyonçu arvadlarının, elə kişilərinin də heyrətdən ağızları açıq qalmışdı. Yaşım az idi, balaca olmağıma baxmayaraq əmir mənə elçi gəlmişdi, oğluna nişanlamaq istəyirdi və deyibmiş ki, Hacı necə məsləhət bilsəniz, nə vaxt istəsəniz, toyu onda edərik. Neçə il desəniz gözləməyə hazırıq. Buxara əmiri məni çağırır, zərli-zibalı çapanın qoltuğundan çıxardığı uzunsov brilyant qaşlı üzüyü barmağıma taxdı. Barmağım nazik, üzük iri, qoydu ovcuma. Məclisdəki kiloqramla qızıl, cəvahirat, mirvari taxmış milyonçu arvadları, elə kişilər də üzüyə həsrətlə, qiblə ilə, paxıllıqla baxırdılar. Elə bil ovcumda ulduz parıldaıyır... Üzüyün qaşı ən azı iyirmi karat olardı. Şəfəqdən göz qamaşırdı... Bərq vurduqca min bir əlvən rəngə çalırdı...

Atam Buxara əmirinin xahişini rədd etdi, dedi ki, mən qürbətə, Bakıdan kənara qız vermərəm, övladlarım gözümün qabağında olmalıdır... Buxara əmiri üzüyü dala almamışdı... Hacı nə qədər təkid etmişdisə əmir demişdi ki, «biz nişanı, bir də bəxşişi geri almırıq...».

«İkinci əhvalat 1918-ci ilin payızında, oktyabr ayında baş vermişdi. Adı dillər əzbəri olan İslam türk ordusunun baş komandanı Nuru paşa Bakını almışdı.

Bir neçə dəfə görüşmüşdük. Hər şeyi başa düşürdüm. Romantik, şairanə, arzularla yaşayırdım... Paşa neçə dəfə evimizdə ziyafətdə olmuşdu. Bağımıza gəlmişdi... Gözlərimdə, elə hamının nəzərində qeyri-adi qəhrəman kimi görünürdü... Tək mənim yox, elə hamının... Hacıya ağız açıb mənə evlənmək istədiyini demişdi... Atam ona da Buxara əmirinə verdiyi cavabı vermişdi...».

...Birdən qonşu otaqda radioda pianoda çalmağa başlayan həzin musiqiyə Xan Şuşinskiyin təsəvvür fəvqündəki məlahətli səsi mahnıyla qanad verdi:

Saçın ucun hörməzlər,
Səni mənə verməzlər...
Əyil üzündən öpüm,
Qaranlıqdır görməzlər.
Ay gülüm, bülbülüm sənsən, mənim öz gülüm...

Qızıl gül oyum-oyum,
Dərim sinənə qoyum...
Yağış yağar yer döyməz,
Mən səndən necə doyum...
Ay gülüm, bülbülüm sənsən, mənim öz gülüm...

Sara xanımın gözlərindən yanaqlarına asta-asta güləb qədər saf, şəffaf yaş yuvarlanırdı. «Vəfası, nəşəsi, cəzası belə olur ilk məhəbbətin...» öz-özümə fikirləşdim.

1918-ci il may ayının 28-də Tiflisdə Zaqafqaziya seymı Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının azadlığını elan etmişdi.

Bakı Xalq Komissarları Soveti təşkil olunduğu birinci gündən bir sıra sosialist islahat keçirdi; hər şeydən əvvəl, az bir vaxtda - üç ay ərzində Rusiyaya 1.500.000 ton neft göndərildi. Neft sənayesi, banklar, şəhər təsərrüfatı, su nəqliyyatı, dəmir yolu və sairə sahələrdə özlərinə sərfəli olan qanun-qayda yaradıldı. Mülkədar torpaqlarının kəndlilərə paylanması haqqında dekret verildi, banklar, neft sənayesi, Xəzər ticarət gəmiçiliyi, balıq vətəgələri «milliləşdirildi». Müsəlman əhalini soyub talan etdilər. «Kommunist» daşnaklar gecələr azərbaycanlıları aparıb güllələyirdilər. Türklərə qarşı müdafiəni möhkəmlətmək məqsədilə Petrovun başçılığı altında neft şəhərinə göndərilən 8720 süngüsü olan bir dəstədən yalnız 780 nəfəri gəlib Bakıya çatır; çoxunu Saritsində saxlayırlar.

1918-ci ilin ortalarında İrandakı Rus korpusunun bir hissəsi 1500 süngülü kazak dəstəsi Lazar Biçeraxovun başçılığı ilə daşnaklarla bağlanan müqavilə əsasında, türklərə qarşı vuruşmaq üçün Ənzəlidən Ələtə gəlir, oradan da cəbhəyə yollanır. Biçeraxov öz ştabilə «Köhnə Avropa» mehmanxanasında yerləşir. Mart hadisələrindən sonra Şaumyan öz qvardiyasını möhkəmlətmək məqsədilə neft

sənayeçilərindən banklardan, ticarət-sənaye firmalarından, gəmi sahiblərindən, fabrik və zavod cəmiyyətlərindən, neft emalı zavodu sahiblərindən, vətəgə sahiblərindən və s. 50.000.000 manat cərimə tələb eləmişdi. Məbləği verməkdən boyun qaçırdılar. Onları həbsxanaya salmaqla təhdid edir. Bu hədədən sonra tələb olunan məbləği ödəyirlər. Onun 80%-i müsəlmanlardan alınmışdı.

Böyük bankir və neftxudalar İrana, Gürcüstana Şimali Qafqaza qaçır, saxta sənədlə banklarda olan pulları alır, yaxın adamlarına verirdilər.

İyulun 25-də Bakı sovetinin fəvqəladə iclası keçirilir. Rayon sovetlərinin üzvləri, gəmi komitələri və Qafqaz Ordusunun hərbi-inqilabi komitəsi olmaqla 500-ə qədər adam iştirak edir. Adətən bu cür iclasları Çaparidze aparırdı, bu gün isə onun müavini daşnak Arakelyan sədrlik edirdi.

Şaumyan gündəlikdəki hərbi və siyasi vəziyyət barədə məruzə edir.

Çıxışlarda ingilisləri Bakıya dəvət etmək ətrafında söhbət gedir. Bolşeviklər bunun qəti əleyhinə çıxırlar. S. Q. Şaumyan, A. Çaparidze, M. Əzizbəyov və Y. Zevin bu təklifi pisləyir.

Mənşeviklər, eserlər və daşnaklar isə ingilisləri Bakıya çağırmağı təkid edirlər; onların daxili işlərə qarışmayacağını söyləyirlər. Sağ partiyaların nümayəndələri Bakı Xalq Komissarları Sovetinə və Qızıl Orduya qarşı hücum və məzəmmətlər yağdırırlar və bolşevikləri fərarilikdə, şəhəri çətin vaxtda qoyub qaçmaqda, xəyanətdə ittiham edirlər.

Çox gərgin şəraitdə təkliflər səsə qoyulur. Nəticədə sağ partiyaların təklifi qəbul edilir.

Bakı Sovetinin bu dramatik iclası gecə saat 2-yədək davam etdi.

İyulun 30-da türk qoşunu hücumu keçir, sürətlə şəhərə yaxınlaşır. Cəbhəni tərk etməzdən əvvəl Biçeraxovun əlaltısı kapitan ona deyir ki, «cənab polkovnik, təzə xəbər var». Biçeraxov soruşur: «Nə barədə? Gündə on min təzə xəbər çıxır, çoxusu da yalan». «Petrovun dəstəsi şəhərə varid olub». «Bilirəm» — deyər Biçeraxov dillənir, — neçə süngüdür?» Kapitan: «Yeddi yüz səksən iki, — tez də əlavə edir, — bəs deyirdilər, on min nəfərlik dəstə gəlir. Bütün silahlarıyla... Biçeraxov acı-acı gülür: «Səni qorxudub əldə saxlamaq üçün gopa basırdılar». Kapitan xəbər alır: «Məni niyə qorxutmaq istəsinlər?» Biçeraxov: «Səni, məni, hamımızı qorxutmaq üçün. Mən yeddi, səkkiz yüz nəfərdən artıq da güman etmirdim. Yarısından çoxu da, sözsüz, tör-töküntüdür... - deyib peysərini qaşıyır və əlavə edir, — Şamaxını türklər çox tez götürdülər... Elə Salyanı da... heç kəs gözləməirdi. İndi də Bakını mühasirəyə alıblar... Tezliklə götürəcəklər. Çıxıb getməliyik. Burada it yiyəsini tanımır. Düşünürdüm ki, daşnaklarla bərabər Tiflisi də tutub diktatura yaradarıq. Alman-türk yürüşünü dayandırırıq, olmadı...»

Biçeraxovun, əksəriyyəti daşnaklardan ibarət olan neçə min silahlı dəstəsi Kizliyar yaxınlığında Qızıl Ordu tərəfindən darmadağın edildi, özü isə döyüşdə öldürüldü.

Erməni milli şurası iyulun 30-da cəbhəyə 1000 nəfərlik dəstə göndərəcəyini vəd edir. Cəbhəyə isə var-yox 21 adam gəlir. Erməni milli şurasının iki nümayəndəsi — daşnak Rostom və Gülxəndiyanı Xalq Komissarları Sovetinə çağırır, vədlərində nə üçün dönüklük etdiklərini soruşanda Gülxəndiyan cavab verir ki: «Niyə hakimiyyəti təslim etmirsiz? Sizsiz də özümüz işin öhdəsindən gələ bilərik».

Daşnaklar 1918-ci ilin mart ayında böyük xəyanət etdilər. «Azərbaycan» qəzeti (17) III-1919-cu il, № 67) dərc etdiyi, məlumatda yazırdı ki, «Martın 18-də keçmiş şəhər rəisi Qaik müsəlmanların iclası keçirilən «İsmailiyyə» binasına gələrək, erməni milli şurası və daşnaksütyun partiyası adından bildirmişdir ki, hərəqah müsəlmanlar bolşeviklərin əleyhinə çıxsalar, onda erməni qoşun hissələri müsəlmanlara qoşular və bolşevikləri Bakıdan qovub çıxarmaqda onlara kömək edər».

Erməni milli şurasının üzvlərindən biri müsəlman Milli Şurası və Müsavat partiyası yerləşən binaya gəlib xəbər vermişdi ki, daşnaklar müsəvatçılarla bərabər bolşeviklərlə mübarizə etmək üçün məsləhət etmək istəyirlər. O əlavə etmişdi ki, «bu mübarizə siyasi əqidələr üstündə gedən bir mübarizədir, müsəlman və erməni Milli şuraları birlikdə çıxış etmək üçün sazişə gələ bilərlər»¹.

Müsəlman milli şurası daşnaklara yardım göstərməyə razılaşıır. Əlimərdən bəy Topçubaşov bir heyətlə danışıq aparmaq üçün erməni milli şurasına yollanır. Daşnaklar danışıq zamanı vəd edirlər ki, müsəvatçılara silah verəcəklər.

Lakin saziş bağlamırlar. Görünür, daşnaklar ələyindən bərk yapışdıqları ingilis-amerikan imperialistlərinin, Antantanın gələcəkdə belə hərəkətdən narazı qala biləcəyini nəzərə alıblar. Söz verdikləri halda martdakı döyüşlərdə birinci gün neytralitet elan edirlər, ikinci gün dönüklük edib şəhərdə fitnə-fəsad, nizamsızlıq salırlar, milli qırğın qızıdırırlar, dinc azərbaycanlıları qırırdılar.

Türklər isə cəbhədə irəliləyirdilər.

Erməni milli şurası İsveçin Bakıdakı konsulundan xahiş edir ki, ağ bayraqla türk baş hərbi qərargahına danışıq aparmağa göndəriləcək heyətə başçılıq etməyi öhdəsinə alsın. Konsul razılıq verir. Türk qoşunları Biləcəriyə çatırdı. Yollarda fayton, araba, furqon, top-topxana, hərbi ləvazimat, qoşqu atları, səyyar mətbəxlər dolu idi. Yollarda tərpənmək, yerimək mümkün deyildi.

Bir gün əvvəl, iyulun 29-da Ələt-Səngəçal stansiyasını mühafizə edən 1.600 nəfərdən sırada yalnız 200 nəfər qalmışdı.

Şamaxı ətrafındakı məğlubiyyətdən sonra, hələ Mərzədə ikən qərargah rəisi Avetisov hərbi komissarları güllələyəcəyi ilə hədələyib, ağ bayraq qaldıraraq türk ordusu qərargahına gedib barışıq istəməyi tələb etmişdi.

Biləcəridəki Ərkan hərbi adlanan balaca otaqda oturan yox idi. Hamı ayaq üstündə, girir, çıxır, vurnuxur, qışqırır, söyüşür, bağırırdı. Heç kəs, heç kəsə qulaq asmırdı.

Sağ cəbhə tamamilə açıq və bomboş idi.

Daşnak-mənşevik və eserlər avqustun əvvəlində «Sentrokaspi» adlandırdıqları diktaturanı qururlar. Bu yeni hakimiyyətin qərarları arasında üç maddə xüsusi yer tuturdu: 1) Bakı Soveti buraxılır, 2) «İzvestiya» və «Bakinskiy raboçiy» bolşevik mətbuatı bağlanır, 3) Həştərxana neft göndərilməsi dayandırılır.

Bakı şəhəri üz-üzə duran iki düşmən cəbhəyə bölünmüşdü. Komissarlar öz adamları, qoşunu, silahı sursatı ilə «Petrov» meydanına toplaşmışdılar.

«Sentrokaspi» diktaturasının hakimləri isə şəhərin qalan məhəllələrində ağalığ edirdilər.

«Petrov» meydanında toplaşan adamlardan hər kəs risk edib, kənara çıxsaydı, mütləq döyülə-döyülə həbs edilirdi. Bu meydan «dövlət» daxilində əsl dövlət idi. Burada «Bakinskiy raboçiy» qəzetinin son nömrələri nəşr edilmişdi.

İyulun 31-dən avqustun 1-nə keçən gecə türk qoşunları Biləcəri tərəfdən şəhərə hücumə keçirlər. Şiddətli döyüşlər başlanır.

Çəmbərə kəndi və qəbiristan tərəfindən şəhərə girən türk qoşunları Petrov dəstəsinin bulvardan açdıqları şiddətli top atəşi nəticəsində hücumu dayandırır.

İngilis konsulu Mak Donelinin birbaşa rəhbərliyi altında qurulan «Sentrokaspi» diktaturasının az müddətə də olsa, 44 günlük hakimiyyətdə qalmasına əlverişli imkanı bu vuruş yaratdı.

Hücumun ləngiməyinə və ingilislərin Bakıda qalacaqlarına ümid bəsləyən erməni dövlətliləri qaçmaqda idilər. Vəzndə yüngül, dəyərdə ağır qiymətli əşyalarla doldurulmuş çamadanları gəmilərə yükləməyə tələsirdilər. Bilet almaq mümkün deyildi, hər bir biletdə ağılasıgmaz məbləğ tələb edirdilər, bununla belə çox vaxt bilet tapmaq olmurdu. Zənginlər gəmilərin havasız, rütubətli, zülmət anbarlarında, ayaq üstə dayanmaq üçün min manat qızıl pul verməyə belə hazır idilər.

Körpülərdə dəhşətli mənzərə vardı. Minlərlə sərnəşinin səs-küyü aləmi başına almışdı; qışqıran, ağlayan, söyüş söyən, əşyasını, uşağını itirənlərin səsi bir-birinə qarışmışdı.

Avqustun 4-də Ənzəlidən ingilis qoşunlarını gətirən «Abo» gəmisi «Qafqaz—Merkuri» körpüsünə yaxınlaşırdı. Dəstəyə polkovnik Keyvort başçılıq edirdi.

İngilis polkovniki Keyvort cəbhə ilə tanış olandan sonra onu belə təsvir edir: «Varid olduğumuz gün vaxt itirmədən cəbhəni dolaşdım. Vəziyyət qələbəyə heç bir ümid vermirdi. Səngərlər bərbad, kazarmalar onlardan daha pis, lazım olsa dala çəkilmək üçün yolların heç biri yararlı deyil. Qoşunların yerləşdikləri mövqelər çox əlverişsizdir. Bu mövqelərdən ən azı bir neçə kilometr irəliyə getmək vacibdir. Lakin bu əməliyyat üçün yerli qoşunlar hazır deyil. Onlar qeyri-mütəşəkkildir. Hərbi sursatı boş-boşuna zay edirlər. Əsgərlərdən kim hara istəyir saatlarla atəş açırlar. Bu anarxiyanın səbəbini soruşanda cavab verirlər ki, düşməni qorxudurduq, qoy bilsinlər ki, biz hər zaman hazırıq. Şübhəsiz türklər bu axmaq hərəkətə gülür və sevinirlər. Özləri isə bir gülləni hədəfə sərf etmirlər».

Avqustun 8-də «Sentrokaspi» diktaturası ingilislər üçün rəsmi qəbul düzəldir. Bakı komissarlarını Qızılqum səhrasında gələcəkdə güllələyən kapitan Rocinald Tıqcons da bu qəbulda iştirak edir, hətta nitq də söyləyir.

Avqustun 13-də xalq komissarları və Petrovun dəstəsi 17 gəmidə Həştərxana yola düşürlər. Dənizdə şiddətli fırtına qopur, gəmilər Jiloy adasının qabağında lövbər salıb havanın açılmasını gözləməyə məcbur olurlar.

Avqustun 14-də «Sentrokaspi» diktaturasının göndərdiyi hərbi gəmilər — «Ərdahan», «Qars» və «Göytəpə» — komissarların gəmilərinə yaxınlaşır və ultimatum verirlər ki, dala qayıtsınlar, əks təqdirdə onları top atəsinə tutmağa təhdid edirlər.

General Denstervil Bakıdan aldığı teleqramda Petrov dəstəsinin tərkisilahlə edilib, komissarların həbsə alındığı xəbərini oxuyan kimi «Prezident Kryuger» gəmisinin kapitanına Bakıya yola düşməyi əmr edir.

Yeni inqilabi bayrağı gəmidən endirəndən sonra sabiq üç rəngli çar bayrağını başaşağı, tərsinə çevirib yuxarı qaldırırlar. General Denstervil bayrağa baxanda özünü gülməkdən saxlaya bilməyib deyir: «Bu ki, Serbiya bayrağıdır. Belə çıxır ki, biz indiyə qədər ingilis gəmilərinin köpükləndirmədiyi bir dənizdə üzürük, özü hollandiyalı Cənubi Afrika prezidenti adına olan gəmidə, İran limanından çıxıb Serbistan bayrağı altında rus şəhərinə, türklər və bolşeviklərlə mübarizəyə gedirik.

Gəmi Bakıya yaxınlaşanda general Denstervil göyörtədə dayanıb həsrət, maraq və acgözlüklə Odlar diyarının şöhrəti bütün dünyaya yayılmış, adı dillər əzbəri olmuş neft şəhərinə, onun binalarına, göylərə baş vuran buruqlara, səadət ehramlarına, zavodların tüstüləyən bacalarına tamaşa edirdi.

Qəbuldan sonra Denstervil «Köhnə Avropa» mehmanxanasında yerləşir. Əsas ştabı isə çox da uzaqda olmayan, yüz-yüz əlli addımlıqda, İçəri şəhərdə, «Qoşa qala» qapısı ilə üzbəüz Hacı Məhəmməd Hüseynin «Zəncirli» adı ilə məşhur olan mülkündə yerbəyer edirlər. İngiltərə konsulxanası da bu mülkdə yerləşirdi.

İngilislərin «Köhnə Avropa» və «Zəncirli» mülkə düşməklərindən az sonra, türklər bu binaları top atəsinə tutur. Mehmanxananın bir neçə yerdən damı uçur. Suvağı tökülür. Zəncirli mülkün damındakı üç qadın heykəlindən biri sınır

Denstervil deyirdi: «Şübhəsiz, türklərin top mərmiləri kimi, kəşfiyyatçıları da dəqiq işləyir». Dayanmadan şəxsi qərargahını təzədən «Prezident Kryuger» gəmisinə köçürtdü.

Gəminin maşınxanası, hər ehtimala qarşı, dayanmadan işləyir ki, istənilən dəqiqədə yola düşüb, istənilən səmtə üzə bilsin. İngilislər hər ehtimala qarşı gəmini həmişə hazır saxlayırdılar.

«Prezident Kryuger»-in bir kilometr, kilometr yarım yaxınlığında dənizdə düşən türk mərmilərindən ləpələr təlatümə gəlib qaynayanda gəminin lövbərini cəld qaldırıb, naməlum səmtə üzürdü. İki gecə onun harada daldalandığı məlum

olmadı. Nəhayət limanın sakit, əhali yaşamayan, arsenala yaxın, hər an keçmək müyəssər olan gizli yerində dayandı. «Abo» və «Kursk» gəmiləri də eyni vəziyyətdə idilər.

Qərargahın təzədən «Prezident Kryuger» gəmisinə köçürülməsi şəhərdə böyük dedi-qoduya səbəb oldu, ingilislərin çıxıb gedəcəkləri şayiəsi yayıldı. Bu əhvalatın qorxaqlıq əlaməti olduğunu və «Sentrokaspi» müttəfiqlərin bərk təşvişə düşmələri xəbərini generala çatdırdılar. Denstervil təxminən belə cavab verdi: «Hər təhlükəyə qarşı ehtiyatlı olmaq heç də qorxaqlıq əlaməti deyil, əksinə, tərifəlayıqdır.

Sentrokaspinin silahlı qüvvələri cəbhədən şəhərə evlərinə nahara gedəndə, hər ehtimala qarşı on pulemyotunu götürürlər ki, bərk ayaqda mənzillərini qoruyub, özlərini müdafiə etsinlər. Onların daşnak dəstələri lovğa-lovğa öyünürdülər ki, açıq meydanda, üz-üzə vuruşmağa adət ediblər. Əslində isə, birinci qumbara, ya da top gülləsi düşəndən sonra tustü təkəriyə yoxa çıxırlar. Biz bura gələndə güman edirdik ki, burada mətanətli ordu var. Təəssüf ki, nizamsız, intizamsız başıpozuq dəstədən başqa bir şey görmədik. Cəbhəni, yoxlamağa yollananda birdən top-pulemyot, tüfənglərdən şiddətli atəş açmağa başladılar. Zənn etdim ki, düşmən hücumu keçib. Hərbi nazir məni başa saldı ki, bu atəşfəşanlıq, bu atışma, qoşun və əhalinin cəsarətini, vuruş iqtidarını artırmaq, şəhər camaatına ürək-dirək vermək üçün edilir. Bir neçə düşmən türk batalyonu isə Şubanı dağında çadır qurub. Bir dənə də olsa gülləni hədəf sərf etmir. Yedikləri isə qorğadır. Dostumuz daşnaklar başda olmaqla müttəfiqlərimiz Sentrokaspi qoşunları, gündə minlərlə gülləni, pudlarla barıtı hədəf yerə sərf edirlər ki qorxaq, intizamsız başıpozuqları cəsarətləndirsinlər. Müvəffəqiyyətə heç bir ümid yoxdur».

Komissarları həbs edəndən sonra mətbuat səhifələrində və ağızdan-ağıza yayırdılar ki, «Leyla» barkasında bolşeviklər xəzinədən, banklardan, milyonlardan müsadirə edilmiş çoxlu qızıl, ləl-cəvahirat və milyardlarla valyutanı Həştərxana qaçıрмаq istədikləri yerdə yaxalanmışlar. Diktatorlar fəvqəladə komissiya və istintaq düzəldib Xalq Komissarlarını fərarilikdə, xəzinə oğurlamaqda ittiham edərək, cəzalandırmaq istəyirdilər. Təkcə S. Şaumyanın oğurladığı sərvət 80.000.000 manat qızıl pula bərabərdir. Kiloqramlarla cəvahirat (brilyant, zümrüd, yaqut) talayıb aparmışdılar. Komissarların macəraçılığı ilə əlaqədar indiyə qədər heç bir mətbuatda öz əksini tapmamış bir məlumatı qeyd etmək yerinə düşərdi. 1926-27-ci illərə qədər ağızdan-ağıza yayılırdı ki, komissarları heç də ingilislər və ağqvardiyaçılar güllələməyiblər. Qatarda komissarlar, daşnaklar və digər sosialist sərnəşinlər sərxoşluğa başlayıb bərk içiblər; içilən yerdə və sərxoşluq məqamında mübahisə labüddür. Mübahisə davaya, əlbəyaxa savaşa keçib. Əvvəl şərab şüşələrilə bir-birinin başını partladıb, sonra bıçaq-xəncərə keçib, axırda da tapança-tüfəngə əl atıblar. Məşhur 120-ci kilometrə parovozu saxlayıb yerə düşərək, bir-birlərini qırmağa başlayıblar.

O zamanlar bu hadisəni danışanların dilini, eşidənlərin qulaqlarını başları ilə bir yerdə kəsir, aیلələrini məhv edirdilər.

Bu əhvalatı 1927-ci ildə bosman Pojarov mənə danışmışdı.

Son zamanlar ağızlarda bir rəvayət də gəzir ki, Şaumyan bir neçə silahdaşı ilə bərabər başqalarını məhv edib, Hindistana gedibdir.

Türklər Bakıda. Avqust ayının axırına yaxın, türk qoşunları Lökbatan ətrafında ingilis əsgərlərinə hər tərəfdən hücum edir, eyni vaxtda Binəqədi cəbhəsində də irəliləyirdilər.

İngilislər eser-daşnak hissələrinə yardım məqsədilə «Stafford» alayının bir bölüyünü Binəqədiyə göndərirlər. Lakin bu bölük cəbhədə bir nəfər də olsa eser-daşnak soldatı tapmır, təpələri tutmaqda olan iki yüz nəfərlik türk əsgərlərlə qanlı vuruşa başlayır və məğlub olur, bölmə başçısı yeddi soldatla əsir düşür. Türklər çoxlu hərbi sursat, bir neçə top və pulemyot qənimət götürürlər. Lökbatan ətrafındakı şiddətli, qanlı vuruşda da türklər ingilislərə qalib gəlir, əsirlər tutur, hərbi qənimət əldə edir. İngilis əsgərlərinin tör-töküntüləri birtəhər cəbhəni tərk edib zor-bəla özlərini şəhər kənarına çatdırırlar. Məğlubiyyəti əhalidən gizlədib, ört-basdır etmək məqsədilə ehtiyatdakı bir dəstə ingilis əsgərini şəhər küçələrində qələbə şərqləri oxutdura-oxutdura gəzdirirdilər.

İngilislərin vuruşu uduzduqlarını, eser-daşnakların cəbhədən qaçdıqlarını, türk qoşunlarının Bakının kənarına çatıb onu üzük qaşı kimi mühasirəyə aldıklarını şəhərdə bilməyən yox idi.

Təkcə hərbi mütəxəssislər yox, az-çox ağıl kəsən hər adam Osmanlı ordusunun artıq şəhəri götürdüyünü başa düşür, «Sentrokaspi» diktaturasının saatlarının sayıldığını anlayırdı.

Vəziyyəti müəyyənləşdirmək üçün ingilis generalı Lyu Bağdaddan təcili Bakıya gəldi. Deyilənlərə görə o xəritədə bir yeri göstərib soruşur: «Bu məntəqə kimin əlindədir?» Qərargah zabiti göstərilən nöqtəyə baxıb deyir: «Maştağa, cənab general, türklərin əlindədir». «Müharibə uduzulub» deyər Lyu qaş-qabağını tökür.

Avqustun 31-də türklər təzədən hücumə keçib ingilisləri darmadağın edirlər.

Birinci dünya müharibəsində fərqlənmiş hər iki ingilis generalı Denstervil və Lyu zabitlərilə bərabər toz, tüstü dumanında, türklərin atəşi altında şəhər kənarını bir də gəzib qərara gəlirlər ki, döyüş uduzulub.

General Denstervilin süngüləri üzərində qurulmuş «Sentrokaspi» diktaturası qırx dörd gün və qırx beş gecə ömür sürəndən sonra siyasət səhnəsini biabırçılıqla tərk edir.

Nuru paşanın komandası altındakı Qafqaz türk islam ordusu şəhəri bombardman edirdi.

İngilislər hələ neçə gün əvvəl bankları, şəhərin sərvətini qarət edib gəmilərlə İrana göndərmişdilər. İndi mədən-zavod cihazlarını və avadanlığı aparırdılar. Hündür, yekə şotland qatırlarını və atları yükləməyə gəmilərdə yer yox

idi. Düşməyə qənimət qalması deyə İmamverdi körpüsünün yaxınlığında, Bəhriyyə məktəbi qabağındakı meydanda ingilis zabıtları yazıq heyvanları güllələdilər.

Nuru paşa və Mürsəl paşa son hücum planı əsasında qoşuna «irəli!» əmrini vermişdilər. Sentyabrın 14-də səhər toranlıığında topların atəşindən bütün şəhər lərzəyə gəlmişdi. Başlayan hücum müvəffəqiyyətlə davam edir, əsgərlər irəliləyirdi. Qısa müddətdə cəbhə çox yerdən yarılmışdı.

İngilislərin «Stafford» bölmələri dala çəkilməyə məcbur olduğundan cəbhənin mərkəzi xətti də artıq türklərin əlində idi. Türklərin atdıqları top güllələrindən dəniz qaynayır, ləpələr şahə qalxırdı. «Prezident Kryuger» gəmisi tez-tez yerini dəyişdirirdi.

Küçələrdə dolaşmaq xata idi. Heç kəs çölə çıxmırdı.

İrana və Türküstanə qaçan dövlətli erməni ailələrinin sayı axırıncı həftədə qat-qat artmışdı, adam-başı biletin də dəyəri əqlə gəlməyən dərəcədə bahalanmışdı.

Sentyabrın 15-də səhər saat 9-da Nuru paşanın Qafqaz İslam türk qoşunları şəhərə varid oldu. Məscidlərin minarələrindən əzan sədələri ucalırdı.

Nuru paşa «İsmailiyyə»yə üzbəüz ikimərtəbəli binaya, Mürsəl paşa isə həməən küçədə vaxtilə Müzəffərəddin şahın qonaq qaldığı mülkə düşdülər.

Quba (Füzuli) meydanında, Quru bağ — Parapetdə (indiki Fəvvarələr bağı), Vağzal qarşısındakı meydanda, Bulvarda, Qaraşəhər körpüsü qabağında və başqa məhəllələrdə dar ağacları quruldu. Hərəsindən bir cənəzə sallanırdı. Məhkumun təqsirini iri hərflərlə taxtada yazıb dar ağacına söykəmişdilər. Bir asılanın boynuna qarət etdiyi şalı sarımışdılar. Başqa birisinin zorla aldığı şeyləri dar ağacının yanında yerə qoymuşdular. Hər kəsin cəzasını sübut edən əşyayı-dəlil göz qabağında idi. Xəzri əsdikcə cənəzələr yellənirdi. Asılanlardan birinin cinayətini gözə çarpdırmaq üçün oğurladığı keçini aşağıda dirəyə bağlamışdılar: keçiyə hərələyib mələyirdi. Əsgərlər əllərinə keçən qarpız-qovun qabığı, ot, arpa ilə onu yemləyirdilər. Dar ağacından asılanların arasında qanunu pozmuş türk əsgəri də vardı. Heç kəsə mərhəmət, aman yox idi.

Əzəmətli şəhər elə bil şahidi olduğu dəhşətdən nəfəs almağa qorxurdu.

Dələduz adamlar, qoçular qaçıb gizlənmişdilər.

Çörək baha idi. İngilislər nə qədər əmr verib, qərar çıxardıb, hədə-qorxu gəldilərsə çörəyin girvəngəsini 5 manata endirə bilməmişdilər.

Türklər ərzaq mallarına nırx qoydular. Nırxı pozanlara şiddətli cəza verilirdi. Divarlarda xüsusi elan xəbərdarlıq asılmışdı. Qanunu pozanlar edamla hədələnirdi. Evində bir günlük ehtiyacdən artıq ərzaq tapılan adamlar, özünə aid olmayan əşyanı yerdən götürənlər, qarət edənlər, zor işlədənlər dar ağacından asılacaqdı. Dükanlarda, həyət-bacada, küçələrdə bir kəsin malına, sərvətinə əyri baxan yox idi. Oğurluğun kökü kəsilmişdi. Əliəyriilər, peşəkar oğrular belə cürət edib başlı-başına qalmış qiymətli şeyləri götürmürdülər; gözücu belə baxmırdılar. İsabəy Hacınskinin evinin qabağında güzgülü antikvar bir şifoner, içi bahalı xəz,

palto, ipək və yun paltarlarla dolu, qapısı azca açıq, səkidə qalmışdı, qorxudan heç kəs cürət edib yaxınlaşmırdı; görünür qarətçilər macal tapıb apara bilməmişdilər; iki gündən sonra komendantlıqdan gəlib apardılar. Var-dövlətə gözucu belə baxmırdılar. Qonum-qonşu, ağsaqqallar gedib komendantlığa xəbər verirdilər ki, küçəmizdəki parça ilə dolu çamadani, qiymətli əşya olan sandıqça, xalça, gəbə, xalını gəlin aparın, düşmənçiliklə bizi şəərə salarlar. Bir çörək satanın bir şahı artıq aldığına görə qulağını dükan qapısına mıxlamışdılar. Şərab satmaq, alkoqol içmək, tiryək çəkmək qadağan edilmişdi; tiryəkxanaları bağlamışdılar, sərxoş və tiryək çəkmiş adamı tutduqda ağır cəza verilirdi. Bir sözlə, ən yüngül cəza qırx zopa idi.

Əliabbas Müznib nəql edirdi ki, türklər Maşağanı götürən kimi, mənə hərbi komendantlığa çağırıdılar və minbaşı Tofiqbəyə katib təyin etdilər. Tofiqbəy tapşırırdı ki, mənə xəbər verməmiş heç kimi kabinetə buraxma. Xunxar məhəlləli qoçu, başkəsən Malbaş Dadaş komendantlığa gəlib, birbaşa zabitin kabinetinə yönəldi. Mən qabağa yeriyib xahiş etdim ki, qoy özünə xəbər verim, sonra gir içəri. Malbaş qışqıra-qışqıra mənə söydü: «Gör qə... kəs səsinə». Bu vaxt Tofiqbəy özü qapını açıb, biz olan otağa keçdi: «Yahu, şu nə qeyli-qal?!» deyərək Malbaşla acıqlandı. Mən fikirləşdim ki, türk zabiti gəldi-gedəkdir. Malbaş isə kənddə qalacaq, mənə divan tutar. Vəziyyəti yüngülləşdirmək üçün astadan dedim: «Tofiqbəy, şu zat qoçudur»... Tofiqbəy tünd-tünd ona baxdı, dönüb məndən, təəccüblə xəbər aldı: «Qoçu? Yahu, bu nə biçim şey?» Başa saldım ki, qoçu güclü, qolu-zorba adama deyirlər, kimi istəsə haqq-nahaq döyər, cəza verər...Tofiqbəy əlini döşünə vurub dedi: «O bən. Qoçu bən». Qapıdakı növbətçini çağırdı: «Çavuş əfəndi, ikişər, subay səslə!» Çavuş bir anda iki əsgər çağırdı. Tofiqbəy barmağı ilə Malbaşla göstərərək, əmr etdi: «Şu pəzəvəng hərfin sırtına hərəniz qırx zopa endirərsiniz, bən gediyorum, varmasam, bən qayıdana qədər davam edərsiz». Çavuş arxadan Malbaşla qucaqlayaraq quş kimi qaldırdı, otaqdan çıxardı. Malbaş ha vurnuxdu, ha qol-qıç atdı, hen nə hasil olmadı. Naxır bulağı meydanının ortasında Malbaşın paltarını soyundurub üzü-qoylu yerə sərdilər. Əsgərlər növbə ilə zopalamaya başladılar. Malbaşın bağirtisi, yalan olmasın, Nardaranda eşidilirdi. Huşunu itirdi, qanı axa-axa cicimə uzadıb evinə apardılar. Türklər Bakıdan gedəndən bir il sonra da yaralarına təpitmə, məlhəm qoyurdular, yenə sağalmırdı.

Qocaman əməkdar müəllim Mirzə Məmməd Zeynalı nəql edirdi ki, «Salyandan qaçırdıq... Daşnaklar təhdid etmişdilər ki, Salyanı tutub viranəyə döndərəcəklər, bir nəfər də müsəlmanı sağ qoymayacaqlar. Qaçırdıq. Yolda Kür qırağında bir dəstə türk əsgərinə rast gəldik, su içir, əl-üzlərini yuyur, bir-birilə zarafatlaşırdılar. Ramazan paşanın qoşunundan idilər. Salyanlı bir ağsaqqal onlara dedi ki, siz burda zarafat edib gülürsünüz, orda daşnaklar arvad-uşaqları qırmağa, şəhəri də, ətrafdakı kəndləri də yandırır yerlə yeksan etməyə hazırlaşırlar. Çavuş dilləndi: «Bacarmazlar! Eləməzlər. Şimdi irəli qoşub həpsinin annəsini yapəcəyik».

Düşdülər yola. Adamlar dallarınca baxa-baxa qaldı.

İki gündən sonra xəbər gətirdilər ki, Ramazan paşa Salyandadır...

Başqa bir qəsəbəyə, bir zabıt, bir çavuş və beş nəfər türk əsgəri gəlir. Camaatı təngə gətirmiş yaxın kənddə yaşayan çar dövrünün baş strajnikindən şikayət edirlər ki, adamları incidir, dükanlardan istədiyi şeyləri götürür, pul vermir, danışanı da döyür, tufənglə hədələyir.

Türk zabiti soruşur: «Yahu, xırsız hərifin ismi nə?» Ağsaqqallardan biri cavab verir ki, «Telli Hüseyn»... Zabıt təəccüblə xəbər alır: «Yahu, zinazadəmi?» Ağsaqqallar dinmir. Zabıt onların sualı başa düşmədiyini anlayıb əlavə edir: «Haramzadəmi?» Ağsaqqallar birdən: «Bəli, bəli, haramzadə, özü də lap yamanından. Sən allah dərdimizə çarə elə».

Zabıt deyir: «Pək iyi, nə zaman köyə varsa, bana haber verərsiz, xırsızı yakalatdırıb cəzalandıraram. Bir girvəngə də bal gətirərsiz!»

«Ağa, bir girvəngə balın maliyyəti nədir, lap bir pud (16 kiloqram) bal gətirərik, - deyə ağsaqqal balın nə üçün istəndiyini başa düşmür, - bir girgənkə...»

Zabıt onu sözünü qurtarmağa qoymur: «Bir girvəngə kafi. İzafəyə həcət yox. Haydı bakalım!»

İki gündən sonra Telli Hüseyn gəlir, aşxanada oturur plov yeməyə. Bir nəfər özünü çatdırıb türk zabitinə xəbər verir ki, hərif qəsəbədədir. Zabıt çavuşa tapşırır ki: «Yürü, pəzəvəng xırsızı yakala!» Çavuş bazara tərəf gedəndə xəbər gətirən adam deyir: «Siləhsiz hara gedirsiz, onun tufəngi var, qılıncı var...» Çavuş əhəmiyyət vermir: «Fərq etməz, yavrum, - deyə əlavə edir, — sən tək yürü. Bənimlə bərabər görsə hərif duyuyq düşüb, fərar edər». Aşxanaya çatanda Telli Hüseyn naharı qurtarıb səkiyə çıxır. Çavuşa him edirlər. O da dal tərəfdən yaxınlaşıb, strajnikin əllərini qamarlayıb, tufəngli-şaşkalı yük tək qaldırıb yola düşür, hərif ha əlləşir, ha vurnuxur, güc vurur, bir şey çıxmır. Tərk silah edib salırlar tövləyə. Zabıt üç gündən sonra, meydanda adamboyu bir dirək basdırtıraraq altına bir qutu qoydurur. Telli Hüseyni gətirib, oturdur qutunun üstündə. Zabıt ağsaqqallara əmr edir: «Yahu, bir bərbər səsləyin!» Dəllək çağırırlar. Hüseynin başını, saqqalını ülgüclə qırxdırır, qurşağa qədər soyundururlar. Kəndirlə qollarını, əllərini və ayaqlarını kənara, özünü dirəyə bənd edirlər.

Çavuş qabdakı balı başlayır Telli Hüseynin bədəninə, belindən yuxarı, başına, boynuna, üzünə, qollarına sürtməyə, elə bil suvaq çəkirdi. Özləri gedib kölgədə, çinar ağacı altında oturub, başlayırlar nahar edib çay içməyə.

Nə qədər ətrafda cücü, arı, mığmığa, milçək, itarısı, eşşək arısı var, bal iyinə axışır gəlir. Dəraşirlar Telli Hüseynin canına. Çox keçmir başlayır üzü, başı, qolları, kürəyi, döşü, qarnı, bir sözlə qurşaqdan yuxarı bütün əzaları şişməyə. Gözləri görünmür, burun pərələrindən, dodaqlarından qan sızılır. Axşam düşəndə kəndə adam göndərərək araba gətizdirir. Telli Hüseyni yarımcan saman üstünə uzadıb yola salırlar.

Bakının meydan və küçələrində üç nəfərdən ibarət — çavuş və iki əsgər gəzirdi; şuluq salan, qayda-qanunu azca pozan adamı görəndə çavuş əsgərlərdən birinə əmr edirdi: «Al kafasını!» (Başından yapış - M. S.) Əsgər cəld hoppanıb

hərifin əllərindən yapışib, peysərinə vurub başını əyirdi. Zabit ikinci əsgərə «Zopala pəzəvəngi!» deyirdi İkinci əsgər günahkarın şalvarını cəld aşağı salıb, başları zopalamağa. Bu əməliyyatı o qədər sürətlə icra edərildilər ki, adam məəttəl qalırdı.

Türklər Bakıda dövlətlilərdən varına görə rüsum yığmağa başladılar. Rüsumun miqdarını türklər yox, məhəllə ağsaqqalları müəyyən edib, siyahını komandanlığa təqdim edirdilər. Kim boyun qaçırdırdı, onlardan güclə rüsum alırdılar. Rüsum vermək istəməyənlərdən biri də qoçu Teymur bəy olur; faytona minib gedir bağa. Türklər əsgər göndərüb gətizdirirlər Maşağada yenə Naxır bulağı meydanına. Başa salırlar ki, müqavimət əbəsdir. Qoçu Teymur bəy inad göstərüb, təklifdən boyun qaçırır. Zabit əmr edir: «Çavuş əfəndi, şu pəzəvəng hərifi üzüqoylu seri, sırtını zopalayın! Haydı bakalım». Əsgərlər əmri bir anda icraya başlayırlar.

Teymur bəy ilk zopa zərbələrinə belə dözə bilməyib fəryad edir: «Ya həzrət Abbas, kömək elə!»

Zabit təəccüblə soruşur: «Yahu, bu nə laf?! Bu nə laqqırtı?! Nə həzrət, nə də Abbas yardıma qoşamaz. Paranı ödə! Nə tühaf herif, nə əcaib məxluq, para ödəmək əvəzinə Abbasla, həzrəti yardıma çağırıyor».

Beşinci zopadan sonra qoçu Teymur bəy dözə bilməyib aman istəyir və 20.000 manat gətizdirib rüsumu ödəyərək canını xilas edir.

Bakıda səfərbərlik elan edirlər. Bir zabit çağırılanların siyahısını tutur, adamlardan bir-bir «İsmin ne?» soruşur. Hər kəs adını deyir: «Həsən» «Məmməd», «Hüseyn» və s. Bir nəfərdən yenə «İsmin ne?» xəbər alanda, o da «Soltan» deyib cavab verdikdə zabit tərs-tərs ona baxıb acıqla deyir: «Yava-yava laqqırtı vurma, Soltan bir tana, o da İstanbulda. İsmi Məmməd, haydı bakalım...».

Məhərrəm ayı düşür. Müsəlmanlar küçələrdə dəstə ilə gəzir, sinələrinə döyə-döyə, zəncir vura-vura, baş yara-yara «Şah Hüseyn, vah Hüseyn» çıxıra-çığıra başlayırlar əzadərliyə.

Şəhərin polis rəisi müavini bu əcaib, qeyri-adi səhnəni gördükdə məəttəl qalıb, yanındakı adamdan xəbər alır: «Yahu, şu nə vəhşət. Şu zavallılar neçin ulaşıyorlar. Kim onlara işgəncə yapmış? Neçin kəndiləri kəndlərinə söylə işgəncə veriyorlar?» Onu başa salırlar ki, imam Hüseynin qətl ilə əlaqədar matəm tuturlar. Polis rəisinin müavini içini çəkib, heyfslənir: «Yahu! Şu havadis hicrətin ilk yüz illiyində altmış-yetmişinci sənələrində vuqu bulmuş. O zamandan tam on üç yüz əlli il keçmiş. Şu habar, şu zavallılara nə gec gəlib çatmış».

Gedib əhvalatı rəisi Bəhayəddin bəyə xəbər verir. Bəhayəddin bəy də əzadar dəstələrinin başçıları ağsaqqalları polis mufəttişliyinə gətizdirir. Tam bir pədəri mənəvi sifətilə ən avam və sadə müsəlmanın dərk edəcəyi bir lisani şirinlə dəstə məsullarına təqribən bu nəsihətlərdə bulunur. «Oğullarım. Bən də sizin kimi müsəlmanam və əmin olunuz ki, islam və islamiyyətin şan və dərəcəyi balasını bən sizdən daha artıq dərk edirəm və onun yüksəlməsinin və aləm içində intişar

tapmasının tərəfdarıyam. Biz türklər tam altı yüz sənədir ki, Avropa ilə Asiyanın ortasında bir qələ təşkil edərək bütün islamiyyətə əcnəbilər tərəfindən atılan kaman və nizələrə sinələrimizi sipər etmişik. Şu müddət ərzində bir gün olmamış ki, biz türklər arkamızdan silahı atıb da asudə və insancasına həyat keçirək. Əmin olunuz ki, bizlər İslam olmayıb xristian və ya başqa dində bulunsaydıq, bu gün məqami coğrafi və halət siyasəyyəmiz iqtizasınca bizlərdən məsud və bizlərdən əzim bir millət olmazdı. Bu gün Anadoluda heç bir xanıman qalmamışdı ki, orada 15-dən ziyadə və 60-dan az yaşlı bir erkək bulunsun. Bu son müharibələrdəki yalnız türklügə, Türkiyyə dəgil, bəlkə bütün İslam və islamiyyətə sui-qəsd edilməkdə idi. Çanax qala və Dardanel müharibəsində bütün dərə və çaylar türk şəhidləri ilə dolu idi. Axırda düşməni fərarə məcbur etdik. Bu gün türk ordusunun buraya gəlməsi, islamiyyətə can fəda etmək, məqsəd və məslək məqsədidir. Peyğəmbəri əzəminizin naminə biz bu əzab və əziyyətlərə dözüürük, uğraşırıq. Həzrət Hüseyn dəxi din və islamiyyət mücahididir. Ona təziyə tutan, ona tabiiyyət etməlidir. Bu gün vəzifəniz İslam ordusu yaratmaqdır. Bununla bəla və fırtına dalğaları dəf edilir. Küçə və bazara düşüb ağlamaq və bağırmaq, baş yarmaq bugünkü dərdimizə dərman olub ehtiyaclarımızı rəf edərsə öndə bən sizin hamınızdan əvvəl və sizdən daha çapuk təziyədarlığa iştah olarım. Məscidə toplanın, ədəblə təziyə saxlayın. Küçələrə çıxmaq, yığıncaq yığmaq yasaqdır. Hökumət bütün ictimai və izdihamı qadağan etmişdir».

Əzadarlar rəisin sözlərini qulaqardına vurub, sabahı gün yenə düşürlər küçələrə...

Polis rəisi dörd əsgər göndərüb, dəstəni birbaşa apardıırıb vağzala. Ağsaqqallar polis rəisinin yanına iltimasa gəlirlər. Cavab verir ki: «Gavur ingilislər Kərbəlanı istila edib, həzrəti imam Hüseynin müqəddəs türbəsini murdarlayırlar. Şu əzadları göndərəcəyəm Batuma, orda gəmilərə doldurub, birbaşa aparacaqlar Ərəbistana. Qoy gedib, həzrəti Hüseynin türbəsini kafir ingilislərdən azad etsinlər, şəhid olanlar behiştə gedər. Şurda boş-boşuna bağırmaqdan, qadın təki göz yaşı axıdıb, ağlamaqdan fayda yok. Nə tühaf həriflərsiniz, yahu, kişi də ağlarımı? Göz yaşı axıdarmı?»

Camaat arasına vəlvələ düşür, başlayırlar ağlaşmağa, yalvarmağa. Əzadları bir gecə vağzalda saxlayırlar. Bir neçə hörmətli şəxsi polis rəisinin yanına minnətə göndəririlər. Nəhayət, polis rəisi deyir: «Pək iyi, Kərbəlaya, Ərəbistana yollamam. Hala Dərbənddə gavur Denikinlə vuruşuruq, ora yollarım, qoy orda rəşadət göstərib, din, İslam yolunda cihad etsinlər»..

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin işə qarışması ilə dəstə gəzdirenləri azad edirlər. O adamlar, türklər Bakıdan gedənə qədər nəinki küçə-bazarda, heç məscidlərə də qədəm basmayıb, bir daha heç yerdə görünmədilər.

Dəllək qonşumuz Akopyan on səkkizinci ildə başına gələn qəzanı danışdırdı: «İngilislər, daşnaklar gəmilərdə qaçdılar, fağır-füqəranı qoydular Allah amanında. Dükanı bağlayıb, iki zənbilə yemək şeyləri doldurub, getdim çıxdım

yeddi mərtəbənin damına. Gördüm məndən savay başqa adamlar da var. Üç gündörd gecə gözümüzu yummadıq. Dördüncü gün dözə bilmədim, fikrim qalmışdı dəlləxhananın yanında, Allaha pənah deyib, düşdüm küçəyə, adam az idi, öz adamlarımız idi, türklər görünmürdü. Divar dibi qorxa-qorxa, birtəhər özümü çatdırdım dükana. Qapıya əl vurmamışdılar. Açdım qapını, aralayıb girdim içəri, elektrik çırağını yandırdım, başladım şeyləri yerbəyer etməyə. Birdən ayaq səsləri eşitdim, mənə elə gəldi ki, aralı qapının qabağında kimsə dayandı, dönüb baxmaq istəyirdim ki, qapıda dayanan dedi: «Ber ber!» Cəld çevrildim. Bir türk çavuşu ilə iki əsgər dükana girdilər. Məni soyuq tər basdı, dilim söz tutmadı, yerimdən tərpənməyə təqətim qalmadı. Çavuş dedi: «Bərbər hərif, haydı, hacatlarını topla, gedəlim! Paşanı tərəş yapmağa!» İri əlini üzünə ülgüc sayağı çəkəndə əhvalatı başa düşdüm. Balaca çamadana lazımı şeyləri qoyub, əlimə alıb dükandan çıxdım. Qapını qıfıllamaq istəyəndə çavuş qoymadı: «Hacət yox, kimsə toxunmaz, haydı gedəlim». Düzəldim yola.

Gətirib məni saldılar bağnan üzbəüz olan dördmərtəbəli evə. Dəhlizdən iri bəzəkli otaqa keçdim. Baş qapıdan ucaboy, qəzəbli, zəhmli türk paşası girdi keçib bədənnüma güzgünün qabağında, kresloda oturdu. Cəld xalətə geyib, işə girişdim, paşanın üzünü sabunladım, ülgücü yoxladım, ürəyimdə isə bütün cəddi əqrabamı söylərəm ki, niyə damdan düşüb, dükana gəldim. Paşanın üzünü qırxanda əlim əsirdi, qorxurdum birdən ülgüc üzünü cızıb qanadar... Boyum balaca, paşa da hündür, zorba, ayaq barmaqlarım üstə boylanıb işləyirdim... Üz-gözümdən tər axırdı... Nə isə.. Birtəhər üzünü qırxıb odekalonladım... Peysərini, gicgahlarını düzəldib, daradım...

Paşa ayağa qalxdı, üstümə bir kağız pul tulladı. Mən də şeyləri cəld qamarlayıb çamadana yığıb çıxdım dəhlizə, bayır qapını açmaq istədim, gördüm bağlıdır. O vaxtacan ingilis qıfılı görməmişdim. Qayıdıb məsələni paşaya deməyə cürətim çatmadı, qorxdum. Siçan tələyə düşən kimi qalmışdım. Birdən paşa dəhlizə çıxdı, məni gördükdə təəccüblə soruşdu: «Şurda, pəzəvəng hərif, boş-boşuna nə yapıyorsun?» «Qapıya işarə edib dedim ki, ağa, qapını aç bilmirəm. «Ah! — paşa səsinə istehza ilə ucaltıdı, — abdal gavur, tufəng atıb, günahsız İslam yavruqlarını qıra bilirsən? Dostlarınız ingilislərin qıfılını açamazsan, — yaxınlaşıb qapını açıb dedi, — haydı, pırlan dışarıya!».

Oktyabr ayının ortalarında Nuru paşa və Ənvər paşanın atası Hacı Əhməd paşa həzrətləri xüsusi qatarla Bakıya varid olmuşdu. Nazir Behbud bəy Cavanşir nə hökumət nəzarətçisi Əbdül Əli bəy Əmircanov Əlyət moqufinə getmişdilər. Şəhərə varid olanda nümayəndələr pişvaz etmiş, təbrik nitqləri söylənmiş, musiqi çalınmışdı.

O axşam Hacı Zeynalabdin Tağıyev Hacı Əhməd paşanın şərəfinə ziyafət vermişdi.

Oktyabrın əvvəlində Nuru paşa həzrətləri Quba şəhərinə təşrif gətirir. Paşanı ruhanilər başda olmaqla bir neçə minlik izdiham qarşılayıb. Şəhər xalçalarla

bəzədilmişdi. Damlarda bayraqlar dalğalanırlı. Paşanın keçəcəyi küçələrə də xalı-xalça-gəbə döşənmişdi. Salavat sədaları və «Min yaşa paşa!», «Paşa, min yaşa!» alqışları göylərə ucalır, çox uzaqlardan eşidilirdi. Avtomobillər irəliləyirdi. İki tərəfdə adamlar sədd tək dayanmışdı. Quba qayim məqamı — Əmir xan Xoyski paşanı qarşılayıb ruhanilərlə birlikdə salamlayır. Türkiyəyə, türk əsgərinə, Ənvər paşa, Nuru paşa və Mürsəl paşaya həsr edilmiş nəğmələr oxunur.

Haydı bakalım, həp toplanalım,
Könüllü əsgər biz yazılalım.
Ata quzusuyuz, vətən yavrusuyuz.
Silahdan korkmarız, qurşundan qaçmarız,
Türk oğlu, türkiz.

Nuru paşa eyvana çıxıb xalqa xitab edir: «Hər yerdə düzlük və qanun hökm etməli», «Oğruların əli kəsilər!..» «Canilər dar ağacından asılacaq!», «19-dan 24 yaşına qədər gənclər əsgər etməlidir!..»

Həmin vaxt şəriət məhkəməsinin qərarı ilə erməni daşnak dəstəsi və məşhur qaniçən Amazans ilə birlikdə Qubada dəhşət yapan Məhəmməd Mehdi Hacı Həmid oğlu dar ağacından asılmışdır.

Müharibədən sonra, 1947-ci ildə Mərzə ətrafında geoloji kəşfiyyat işləri aparanda bir neçə günlüyə Cəmcəmli kəndində, Qədir dayı adlı kişinin evində qaldıq. O həm də bələdçimiz idi. Türklərdən danışdı: «Kəndimizə xəbər gəldi ki, türklər Mərzədədir. Beş nəfər cavan oğlan getdik tamaşa etməyə. O vaxta qədər heç türk görməmişdik. Malağan Mərzəsinə girən yerdə türk zabıtləri və əsgərləri dayanmışdılar. Arabalar, top-topxana, atlar... Bizi sezdikdə yanımıza əsgər göndərdilər. Yoldaşlarım qaçıb aradan çıxdılar, qabaqda idim, mənə yaxalayıb alardılar. Bir əfsər başladı sorğu-suala; «kimsən, peşən nədir...» Yaxamı qurtarmaq üçün dedim ki, dəvəçiyəm. Əfsər sevindi: «Ah! — dedi, — bizə elə dəvəçi lazımdır, dəvəçi bölüyü düzəldəcəyik». Sözümlün heç dalına qulaq asmayıb mənə ötürdülər qabağa. Qırx beş dəvəni tapşırdılar mənə. Allah şeytana lənət eləsin, yaman yerdə axşamladım. Vallah, bir qanun-qayda, bir nizam-intizam vardı ki, deməklə başa gələn deyil. Balaca səhv üçün elə cəza verirdilər ki, ömür uzununu yaddan çıxmazdı. Bir dəfə dəvələrdən biri yoxa çıxmışdı. Komandirim, gözləmədiyim halda sağ üzümə elə bir şillə vurdu ki, gözümədən od qalxdı, sol böyrüm üstə yıxılanda sol üzümə sol əlilə vurduğu ikinci şillə mənə yıxılmağa qoymayıb, ayaq üstə qaldırdı, sol gözümədən qopan iri od parçası havaya qalxdı, elə bil sağ gözümədən azca əvvəl çıxmış od parçasına bitişib ulduza dönüb göyə uçdu. Üç saat keçmədi ki, dəvəni tapıb gətirdim. Komandirim dedi: «Qədir əfəndi, sən subay (əsgər), bənim əlimdə yabasan. Tikanı yalın əllə götürmək imkansız, yaba lazım. Mən də, kəndi növbəmdə, bəndən yüksəkdə olanın əlində yabayam. Unutma, yahu, get!»

Bir dəfə daha böyük komandirin acığı tutmuşdu, stolun dalından dikəlib üzbəüz oturmuş bizim komandirin iki tərəfdən bıqlarından yapışaraq göyə qaldırdı, zərblə yerə çırpdı: «Yahu, İslam övladlarını gavura hədəfə çevirmək istəyirsənmi?» qışqırdı. Mənə elə gəlir ki, o əzazillik dünyada heç yerdə yoxdur. Gözünüzlə görməsəz başa düşməzsiz». Qədir dayı başını bulayıb sözünə davam etdi: «Heç nəyə, böyüyə, bəyə, ağaya baxmırdılar. Kim mənəm-mənəm deyirdi, burnuna döyürdülər. Dikbaş, dələduzlara pəzəvəng deyib arabaya qoşurdular, bir kəl, ya da tay öküz, bir də cəzalandırıdılar adam araba çəkirdi. Balaca gecikdi, nəm-nüm etdi, o dəqiqə zopalayırdılar. Neçə nəfər boşboğazı arabaya qoşub muma döndərdiklərini özüm gördüm. Bir kənddə, əsgər yığanda, molla minbaşıya rüşvət vermək istəyirdi ki, cavan oğlana güzəşt etsin. Minbaşı tufəngi qapıb mollanı atəşə tutmuş: «Gavurdan fəna abdallar, heç kəs kəndisini, soyunu, namusunu qorumaq üçün can fəda etmək istəmir. Siz gedin ölün deyir, mən sağ qalım, şəərəfsiz yaşayım». Molla üzü qoylu yerə sərilməşəydi, birtəhər olacaqdı... Ayrı əzazil idilər... Müsəlmandan əsgər yığırdılar. Deyirdilər ki, «Azərbaycan-türk qoşunu düzəldəcəyik...».

Noyabrın 10-da, yekşənbə gününün axşamı Bakı şəhər əhalisi tərəfindən qəhrəman ordu komandanı Nuru paşa həzrətləri şəərəfinə, yay klubunun salonunda böyük və təntənəli bir ziyafət verildi. Klubun içi və dəhlizləri qiymətli xalılarla döşənmişdi. Divarlar ay-ulduzlu bayraqlarla bəzənmişdi. Yuxarıda orkestr, aşağıda osmanlı və Azərbaycan musiqi alətləri çalır, xanəndələr oxuyurdular.

Bütün hökumət heyəti, böyük məmurlar, zabitlər, İran konsulu cənabları, ziyahılar, böyük tacirlər əyan və əşraf burdaydı.

Ən fakir yerdə Hacı Zeynalabdin Tağıyev oturmuşdu.

Nuru paşa salona girəndə məclis əhli ayağa qalxıb paşanı səmimiyyətlə salamladı.

Baş nazir atəşin bir nitq söylədi. Türk ulusunu tərifləyib tökülən qanların mübarək qanlar olduğunu və unudulmayacağını dedi. Nəhayət, paşanın şəərəfinə qədəh qaldırdılar. Məclis əhli ayağa durub paşa həzrətləri şəərəfinə şərbət nuş etdi.

Bolşevik Sukarciyev bir il əvvəl demişdi: «Bakıda daşı daş üstə qoymaram!» Buna qarşı milli şüaranın rəisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə demişdi: «Əvət, biz istiqlal, hüquq yolunda mübarizə edəriz, nəticədə bizə ya istiqlaliyyətimiz qalar, ya uçurulmuş daşlar. Fəqət əmin olunuz, müvəqqəti müvəffəqiyyət sizdə olsa da, daimi zəfər bizimlədir».

Məclisdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə nitq söyləyib o vaxtı yada saldı: «Bu salondakı bayraqlar, bu şanlı komandanlar, bu qəhrəman zabitlər, bu cəsur əsgərlər, bu qəşəng və bəxtiyar çöhrələr insani valeh edir... Siyasi üfüqlərdə qara buludlar görünür. Bu qara buludlara qarşı nurullarımızın zülmət kəsən nuru var...»

Hərb allahı o zamanın təbiri ilə desək düvəl müsəlləsədən (Almaniya—Avstriya—Macarıstan—Türkiyədən) (İtaliya Antanta ilə sazişə gəlib, Almaniya ayrılmışdı) üz döndərmişdi. Kayzer Vilhelm Danimarkaya qaçmışdı. Almaniya, eynilə türklər də birinci dünya müharibəsində məğlub olmuşdular. Antantanın bütün şərtləri ona da aid idi. İngilislərin ümdə təkliflərindən biri türk əsgərlərinin Bakını tərk etmələri idi.

Hər təzə açılan səhər yeni bir hadisə ilə başlayırdı. Yuxarıda qeyd edilən səbəbdən Soltan Türkiyəsinin qaliblərlə imzaladıqları müqavilə əsasında Nuru paşanın Qafqaz İslam ordusu 1918-ci il noyabr ayının 17-də Bakını tərk edirdi. Axırncı əsgərlər, axırncı vaqonlarda Bakı vağzalından yola düşəndə ingilisləri, general Tomsonun başçılığı ilə Ənzəlidən Bakıya gətirən «Prezident Kryuger» gəmisi «Qafqaz-Merkuri» körpüsünə yanaşırdı.

HACI ZEYNALABDİN HAQQINDA ƏHVALATLAR

Təzə tədris üsulunun banilərindən biri, Bakı quberniyası maarif inspektoru, qocaman müəllim, yazıçı Soltan Məcid Qənizadə deyirdi ki, III Aleksandr taxta çıxıb tacgüzarlıq etdikdə Zaqafqaziya müsəlmanları tərəfindən Hacı Zeynalabdin Tağıyev Peterburqa nümayəndə göndərilmişdi. Mərasim zamanı baş nazir çarın sağ tərəfində dayanıb, gələnləri bir-bir ona təqdim edirmiş. Hacı Zeynalabdin müsəlman libasında, başında buxara papaq, əynində arxalıq, üstündən çuxa, ayağında şirazi çarıq, əlində dəsmal, duz, çörək çara yaxınlaşanda baş nazir elə güman edir ki, Tağıyev başa düşmür, deyir: «Ваше величество, это представитель дикого народа». Tağıyev deyir: «Мы не дикие, мой народ не дикий, он имеет богатую, свою историю».

Qənizadə başqa bir əhvalat danışdı. Qori şəhərində - müsəlman şagirdlərini seminariyaya yerləşdirməyə getmişdim. İmtahan vermiş müsəlman uşağının ikisini məktəbə götürmürdülər ki, vəsait yoxdur. Direktorla toqquşduq, dedim ki, o uşaqlar bu seminariyada oxuyacaqlar. Gedib Hacıya teleqram vurdum ki, iki nəfərin xərcini boynuna götürsün. Cavab gəldi ki, dörd müsəlman, iki erməni və iki gürcü şagirdinin bütün xərclərini ödəməyi öhdəmə götürürəm.

Belə maraqlı bir əhvalat da nəql edirdi: Rəssam Brodski Hacı Zeynalabdin Tağıyevin rəsmi dövlət məmuru libasında, xüsusi lentalar, orden və medallar döşündə bədənnüma portretini rəsm edir; iki seansda işi tamamlayır. Hacı nə qədər pul verəcəyini xəbər alır. Brodski deyir ki, on min manat. Hacı təəccüblə soruşur: «Üç saata on min manat?!» Rəssam deyir: «Xeyr, Hacı, üç saat yox, iyirmi beş il yeddi ay, iyirmi gün və üç saat üçün».

Çəmbərə kəndli rəncbər Kərbəla Güli deyirdi ki, qırx il bundan qabaq (1892-ci ildə olan aclığı nəzərdə tutur) quraqlıq oldu, bərk qıtlıq düşdü; arpa-buğda tapılmırdı, bir tərəfdən də vəba azarı düşmüşdü. Camaat acından qırılırdı. Dəllallar arpa-buğdanı baha qiymətə satırdılar. Hacı Zeynalabdin dörd taxta anbar tikdirib, birinə arpa, digərinə buğda, üçüncüsünə un, dördüncüsünə düyü doldurur və ac əhaliyə — füqərə və möhtaclara, xəstələrə, yetimlərə kömək edirdi. Buna görə də camaat mahını qoşmuşdu:

Hacı Zeynalabdin
Xasi bəndeyi xuda.
Açıb buğda anbarın,
Paylayır füqərəyə.

Dənə torpaq qatıb baha satan alverçilər Hacıya düşmən kəsilmişdilər.

Kərbəla Gülü yenə nəql edirdi ki: «Bir arvad gəlir Hacinın yanına ki, ərim ölüb, heç kəsım yoxdur. Uşaqlarım acından öləcək, onları dolandıra bilmirəm, kömək elə. O da cavab verir ki, get, fikirləşib tədbir edərəm. Bir həftə sonra arvada gündə bir vedrə süd verən Rusiyyət inəyi, bir də ələf xərci yollayır. Arvad süd, qatıq, qaymaq satıb uşaqlarını böyüdür».

Mərdəkanlı qoca bağban nəql edirdi ki, bir axşam qoca bir kişi Hacinın yanına gəlir. Qoca 20 dənə də yumurta gətirir və deyir ki, oğlumu evləndirmək istəyirəm, istəyirəm pullu toy edim.» Hacı deyir: «Allah mübarək eləsin, amma toyu pulla eləmə. Kənddə hamı kasıbdır, çağıracaqsan, onlar sənə nə gətirəcək? Üç şahı, bir abbacı, yuxarı başı yarım manat. Mən sənə 50 manat verim, get toy elə». Çıxardıb verir. Birdən Hacı nə fikirləşirsə məni onun dalınca göndərdi. Dedi, çağır qocanı dala. Yüyürüb qocanı qaytardım. Hacı dedi: «A kişi, o pul böyük puldur, yolda səni döyərlər, lap öldürə də bilərlər. Pulu qoy burda, sabah gəl apar». Qoca dedi: «Xeyr, Hacı, bu pulu mən qaytara bilmərəm. Birdən sən gecə öldün, sabah uşaqlar mənə pul verər? Yox...» Hacı gülümsəyib, razılaşdı: «Doğru deyirsən. Ola bilər. Nəfəsdır, getdi, gəlmədi. Nə etibar!» Dönüb mənə dedi: «Apar kişini evinə qədər yola sal».

Bir nəfər Hacinın yanına dəfələrlə gəlib onun iş müdirlərindən birindən çuğulluq edir: «Əliyəridir, sənin hesabına ikimərtəbəli mülk tikdirib, qardaşına dükən açıb, fayton alıb, onu işdən qov».

Hacı gülümsəyib deyir: «Qalmağı məsləhətdir. O nə lazımdır hamısını eləyib; alıb, tikdirib, bundan sonra işləyəcək. Onu çıxardıb başqa adam götürsəm, o da köhnənin elədiklərini təzədən başlayacaq. Qalmağı məsləhətdir».

Zeynal bəy Səlimxanov deyirdi ki, axşamlar çox vaxt Hacı kabinetində olardı, yaxın adamları, şəhərin adlı-sanlı sakinləri söhbətə gələrdilər, qəzet və kitab oxuyardılar. Ərəb, fars, bir də türk qəzetlərini yaxşı sevdi-ahəngdar səsi olan bir mirzə oxuyurdu, rus dilində başqa bir nəfər, fransız, alman və ingilis dilindəki

qəzetləri qoca bir kişi oxuyardı. Bir dəfə Mirzə Curci Zeydanın, qazi Mir Məmmədkərim ağanın tərcümə etdiyi «On yeddi ramazan» romanını oxuyurdu.

Hacı kreslodə oturub gözlərini yummuşdu; bilmək olmurdu yatıb, ya ki ayıqdır. Əsərdə xəlifə həzrət Əlinin şücaəti və dövlət xidmətləri təsvir edilirdi. Birdən Hacı gözlərini açıb dikəldi və dedi: «Başına döndüyüm İmam həzrət Əli ağa heç balitka-zad bilmirmiş, səlbəni elə düzünə tolaazleyirmiş».

Mühəndis Rza Rzayev danışdı ki, gimnaziyada oxuyurdum. 1919-cu ildə Novruz bayramı münasibətilə kasıb və yetim uşaqların nəfinə ianə toplayırdılar. Mənə üç nəfər şagirdlə birgə qıfıllı, möhürlü balaca bir qutu verib dövlətlilərin evinə, mağaza və kontorlarına ianə üçün göndərdilər; bir neçə yerdən ianə toplayıb, sonra da getdik Hacı Zeynalabdin Tağıyevin evinə. Bizi içəriyə buraxmadılar. Qapıçını dilə tutub zor-bəla ilə Hacıya xəbər çatdırdım ki içərişəhərli Hacı Əliağanın nəvəsi gəlib. O saat bizi içəriyə buraxdılar, qalxdıq kabinetə. Hacı kreslodə oturmuşdu, məndən soruşdu ki, «Sən mənə xəbər verilən kişinin nəvəsisən?» Cavab verdim ki, «bəli Hacı ağa». Tağıyev tənəkə qutunu göstərib xəbər aldı ki: «bu qutuya başqa adamlar pul salıb?». «Bəli, Hacı» - deyə dilləndim. Hacı dedi: «Onda bu qutunu aparın verin məktəbə, başqa bir boş qutu götürüb gəlin».

Boş qutu ilə geri qayıtdıq. Hacı qutuya bir çek saldı. Məktəbdə qutunu açanda məlum oldu ki, Hacı yetim və kasıb uşaqların xeyrinə 5000 manat ianə verib».

Bir gün Bakı varlıları Hacıya şikayət edirlər ki, şəhərin aşağı məhəllələrində ermənilər mülk tikdirirlər, tədbir görün, qabağını alın. Hacı deyir: «Qoy tiksinslər, qabağını almaq lazım deyil, yeri düşəndə, mən özüm də onları şirnikdirirəm ki, tiksinslər. Mülk yerində qalacaq, heç kəs gedəndə binaları dalına şəlləyib apara bilməyəcək. Aramyanı görmədən şahanə saray tikdirdi, özü getdi, mülkü satdı, xanəndə Seyid Mirbabayevə qismət oldu».

Bir neçə adam küçədə Hacıya rast gəlir. Hacı soruşur: «Nə var, nə yox?» Deyirlər ki, «Hacı, neçə gündür şəhərdə bir dənə də olsun təzə balıq tapılmır. Kömək eləyin». Hacı deyir: «Arxayın olun, bu günlərdə şəhərə balıq gətirərlər». Sabahı günü faytona minib gedir vətəgələrindən birinə. Balıqçılar Hacıyı görəndə əl-ayağa düşür, torlarını yığır, canla-başla çalışırlar. Hacı təzə tutulmuş, çapalayan bir balığı gətizdirir, barmağındakı brilyant üzüyü çıxarıb, məfillə balığın quyruğuna bənd etdirib dənizə buraxdırır.

Bu xəbər bütün vətəgələrə yayılır. Balıqçılar quyruğunda brilyant üzük olan balığı tutmağa cəhd edirlər. İki gündən sonra şəhər bazarlarına o qədər balıq gətirirlər ki, tərpənmək olmur.

Hacı pula güvənib yolundan azmamaq üçün bənnalıq etdiyi baltanı imarətindəki iki otaq seyfərdən birinin divarından qapı ilə üzbəüz asıbmış ki, hər açanda görsün və o günlərini yadından çıxarmasın...

Xalq artisti Sidqi Ruhulla deyirdi ki: «Hacı palçıq daşıyan zamanlarda yaşca ondan böyük Murad adında usta köməkçisi ona çox mehribanlıq göstərir, tez-tez palçıq dolu çanağı götürüb onun başına qoyurmuş, nərdivana qalxanda qolundan yapışib hayan olurmuş; dostlaşırlar. Murad elə sonralar da bənnə olaraq qalır, Hacı olur milyonçu.

Bir dəfə rast gələndə Murad sözarası deyir ki Hacı camaat danışır ki, Tağıyev birdən-birə alış-verişdə 50.000 manat qazanıb; axı bu necə olur?

Hacı deyir: «Usta Murad, on gündən sonra Parisə yola düşürəm, get hazırlaş, səni özümlə ora aparacağam».

Vaxt çatanda gedirlər Parisə. «Luvr» mehmanxanasına düşürlər. Usta Murad məəttəl qalır. Yeni aləm ona əfsanə, xəyal kimi görünür. Hacı Luvr mehmanxanasında işləyən bütün xidmətçilərə, xörəkpaylayanlara eyni rəngdən olan parçadan bir dəst gözəl libas, ayaqqabı və baş geyimi bağışlayır. Bu məsələ bütün Parisdə sensasiyaya dönür. Restoranda nahar edəndə Hacı sifariş verir ki, ən əla növ kürü gətirin. Bir azdan abı rəngli dəmir qutunu gətirib açırlar. Bu beş girvəngə (2 kiloqram) kürü olan qutunun üstündə iri hərflərlə «Q. Z. Taqiev» yazılmışdı. Murad məəttəl qalır ki, Hacınin burada da adı-sanı var.

Bir axşam, üç nəfər mehmanxanaya gəlib Tağıyevdən xahiş edir ki, Hacı, biri gün olacaq hərraca gəlməyin, Parisdən çıxın gedin, sabah 100.000 manat pulu sizin şəxsi hesabınıza keçirib, sənədləri sizə təqdim edərək. Sizin təkcə adınız müzayidədə bizim işləri alt-üst edə bilər.

Hacı hazırlaşır, sabahı gün banka keçirilən 100.000 manatın sənədlərini alıb, usta Muradla bərabər yollanırlar Romaya və sözarası deyir: «Usta Murad gördün birdən-birə yüz min manatı necə qazanıram? Atalar boş yerə deməyib ki, pulu pul qazanar, igid oğul palçıq tapdalayar...».

Usta Murad bir neçə ildən sonra dilənçi gününə düşür. Onu tanıyanlar məsləhət görür ki, get Hacıya de, sənə kömək eləsin. Utanır. Axırda nəəlac qalıb gedir. İçəri buraxmırlar, ha dil tökür, yalvarır nəticə hasil olmur; nəhayət təhdid edir ki, gedib teleqram vuracağam, onda sizi tənbeh edər. Qapıdakı gözətçilər, qoçular onu qabaqlayır Hacıya xəbər verirlər ki, bənnə Murad adlı bir nəfər gəlib.

Hacı deyir: «Usta Murad? Buraxın gəlsin!» Başa salırlar ki, içəri buraxılarsa deyil, cır-cındır içindədir...

Hacı tapşırır ki, onda göndərin hamama, libacını dəyişdirin, gətirin yanıma. Elə də eləyirlər. Köhnə dostlar görüşür. Ordan-burdan söhbət edirlər. Murad dərini Hacıya deyir, kömək istəyir.

«Usta Murad, səni bəzzaz dükanına qoyacağam, göz-qulaq olarsan».

Bənnə Murad boyun qaçırdır ki, bacarmaram... «Bacarsan,—deyə Hacı onun sözünü kəsir,— əlaltılar işləyəcək, sən də baxacaqsan».

Bir rus mühəndisi belə bir xatirə nəql edirdi: «Hacı Zeynalabdin Tağıyevə rast gəldim. Parisdən təzə qayıtmışdı. Əhval-pürsandan sonra o tərəflər barədə nə fikirdə olduğunu soruşdum. Heyrətlə dedi: «A kişi, faytonda gedirdik,

yanımda dilmanc, bizə - sağ tərəfə dönmək lazım idi, faytonçu atları sola döndərdi, mən günlüyü götürüb onun kürəyinə toxundum və işarə ilə başa saldım ki, o biri səmtə getməliyik. Birdən sürücü faytonu dayandırıb yerə hoppandı və əllərini oynada-oynada, qışqıra-qışqıra başladı qəzəblə deyinməyə... Məəttəl qaldım, dilmancdan xəbər aldım ki, nə olub ona, nə deyir, nə baş verib? Dilmanc məni başa saldı ki, qəzəblənib ki, nesə cürət edib onu bizdəyirsən, təhqir edirsən. Sözü var dillə de. Məəttəl qaldım. Hər şeyi başa düşdüm. Burda, bizdə işləyirlər, boynuna vururlar baş əyir, təzim edir... Orda isə... Bizdə də o cür qayda-qanun olarsa adamlar rahat xoşbəxt olarlar.

Ömründə bir sətir oxumamış, imzası beş-altı cızma-qara xətdən ibarət olan rusca loru dildə danışan bu qocaya hörmətim qat-qat artdı. O nə Fransanın cah-cəlalılarından, nə par-par parıldayan mehmanxana və restoranlardan, nə əzəmətli binalardan, nə teatrlardan danışdı, o əxlaq normasından, azad, məğrur insana rast gəldiyindən danışdı».

Rəssam Əmir Hacıyev nəql edirdi ki, Tağıyev Qərbi Avropadan bir neçə məşhur rəssamın əsərini baha qiymətə gətizdirmişdi. Ayvazovski onun sifarişilə bir neçə tablo çəkmişdi, onlardan biri «Bosfor» adlı kompozisiya idi, rusca «Принчевые острова» adlanırdı; 1921-ci ildə həmin iş yoxa çıxıb. Başqa bir dəniz mənzərəsi də «Tufana düşmüş gəmi», indi Bakıda R. Mustafayev adına İncəsənət muzeyindədir.

Müəllim Əliməmməd Mustafayev deyirdi ki, Orucov qardaşları Nikolayevski (İstiqlal) küçəsindəki mağazanın vitrinində satışa iki şəkil qoymuşdular. Biri «Bibiheybət» məscidi, o birisi «Çəsmə başında» idi. Birincisinə beş yüz manat, ikincisinə üç yüz manat qiymət qoyulmuşdu. Hər ikisini də Əlibəy Hüseynzadə çəkmişdi. Müəllimlərin yığıncağında Həbib bəy Mahmudbəyov deyir ki, Əlibəyin, görünür, əli aşağıdır, öz çəkdiyi əsərləri satır, gəlin adambaşı on manat qoyaq «Çəsmə başında» şəklini ala,q, püşk atırıq, kimə düşdü, olar onun malı. Elə də elədilər «Çəsmə başında» rəsminə meşənin içində, bulaq başında yaşlı bir adamın namaz qılması təsvir edilmişdi. «Bibiheybət məscidi» əsərini isə Bakıdakı ingilis konsulu Mak Donnel alıb Londona göndərmək istəyir. Dükana girib sifariş verir ki, şəkli sabah gətirin İçəri şəhərə, ingilis konsulxanasına. Bu söhbəti «Bəradərən Orucov»ların böyük qardaşı o axşam Hacı Zeynalabdin Tağıyevin evində danışır. Hacı Zeynalabdin beş yüz manat verib deyir ki, həmin əsəri sabah göndər bizə... Amma bu barədə Əlibəy Hüseynzadə heç nə bilməsin, pul almaz. Çünki «Həyat» qəzetinin və «Füyuzat» jurnalının baş redaktorudur, məndən maaş alır, məndən pul götürməz. Bibiheybət məscidinin şəkli qoy Bakıda qalsın, gedib Londona düşməsin.

Buxara əmiri padşahdan icazə alıb Peterburqun göbəyində məscid tikdirir, biz Bakı müsəlman dövlətliləri də ona kömək edirik. Murtuz Muxtarov Vladıqafqaz şəhərində iki minarəli, qoşa eyvanlı məscid tikdirir. Qədim məscidimizin şəkli öz şəhərimizdə qalmalıdır».

Respublikanın xalq artisti Sidqi Ruhulla nəql edirdi ki, aktyorları Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yanına teatr binasına dəvət etdilər. Hacı sözə başladı: «Sizi İrana göndərirəm. İran şahı xahiş edib bütün xərcinizi mən çəkəcəyəm. Ailənizin dolanması üçün pul da verəcəyəm, hesabdardan alıb qoyarsınız evə, külfətiniz kasadlıq çəkməsin. Dərziyə tapşırıbmışam, hərənizə iki kostyum tikəcək, hərənizə bir cüt ayaqqabı, üç dəst camaşır veriləcək. Orada üzümüzü ağ eləyin. Ədəb-ərkanlı durun-oturun...»

Tağıyevin qızı Sara nəql edirdi: «Atam bizə ayda beş manat xərclik verirdi. Kitabça açmışdı, hərəməzə ayrı-ayrı; gedib kontordan qol çəkib alırdıq kitabçaya yazırdılar. Görünür, bizi qayda-qanuna öyrətmək istəyirdi. Bir gün yazda qulluqçu məni, bacım Leylanı və qardaşım Məhəmmədi dənizə apardı. «Abo» gəmisində gəzməyə. Qulluqçu kapitanla söhbət edirdi, biz də göyərtədə hərlənirdik. Məhəmməd ventilyator şüşəsini göstərib dedi ki, «Gör necə qalındır, heç kəs sındıra bilməz». Dedim ki, mən sındıraram. Mərcələşdik bir qutu şokoladdan. Yerdən dəmiri götürüb ilişdirdim şüşəyə, tikə-tikə oldu. Kapitan və qulluqçu qorxub, yüyürüb gəldilər. Dedik ki, mərcələşmişik. Sabahı gün məni atamın kabinetinə çağırtdılar. Gördüm qaşqabaqlıdır, acıqla soruşdu: «Abo»da şüşəni kim sındırıb?» Dedim: «Mən. Məhəmmədlə mərcələşmişdim...» «Kim şüşəni saldıracaq?» Çiyinlərimi qaldırdım: «Bilmirəm», — dedim. Atam deyindi: «Sındıra bilərsən, amma kim düzəldəcəyini bilmirsən?» Dedim ki, sən düzəltməyirsən. Soruşdu: «Niyə mən? Bir aylıq xərcliyin veriləcək şüşənin təmiri üçün. O biri uşaqlar xərclik alacaq, sən yox. Get otağına».

«Atama xəbər verdilər ki, orta məktəbi bitirmiş bir oğlan üzü açıq nişanlısı ilə teatra gedəndə qoçu Bəşir bəy onları görüb, hədələyib ki, öldürəcəyəm. Atam qradonaçalnikı evimizə dəvət edib məsələni danışır. Qoçu Bəşirbəyi çağırub qulaqburması verir, dilindən iltizam alırlar».

«Atam müsəlman aləminin uzun müddət dala qalmağının səbəbini elmsizlikdə, savadsızlıqda görürdü. Maarifə, mədəniyyətə rəvnəq verirdi. Çoxlu uşaq oxutdururdu. Yetimlərə, fəqirlərə ol tuturdu. İşə düzəldir, sənət, peşə öyrətdirərdi. Əlil və xəstələrə maddi yardım edərdi. Tənbəldən, tüfeylidən zəhləsi gedərdi. Yalançı adama nifrət edərdi. İldə 10 nəfəri xarici ölkələrə ali məktəbə oxumağa göndərər, hərəsinə 3000 manat qızıl pul xərcləyərdi.

Ortadan azca uca, tökmərək şəxs idi. Hər səhər düz saat 10-da kontora gedər, gündüz saat 2-yə qədər işləyərdi. 30-40 nəfərlə söhbət edər, məsləhət, əmr verərdi. Müləyim, hörmətçil olduğu qədər də sərt idi. Dörd-beş dəfə qəza-qədərin, ruzigarın sədəmələrinə giriftar olubsa da, mətanətini itirməyib.

Dünyada baş verən hadisələri diqqətlə izləyirdi. Rusiyada, İranda, Osmanlıda, Misirdə, Hindistanda çox yerdə nə olurdu, xəbərdar idi. Müləhizəsini söylər, maddi yardım edərdi. Hafizəsi çox güclü idi. Çox qulaq asar, az danışardı.

Ticarət, sənaye, maliyyə, siyasət, mədəniyyət, maarif, bir sözlə, hər şeydən baxəbər idi. Rusca, farsca danışardı. Dumada çıxış edərdi. Özü də çox

işgüzar idi. Tarixdən xəbərdar idi. Övladlarına qarşı çox tələbkardı Vədinə əməl edərdi. Qeybətdən acığı gəlirdi. Günahkarın təqsirindən keçərdi. Amma elə ki, hirsəndi, üzünü görmə.

Rus dilində çıxan «Kaspi» qəzetini 70.000 manat qızıl pula mətbəəsilə bir yerdə almışdı. Onun bu və ya digər xeyir iş üçün pul verib jurnal, qəzetlər açırdığını, türk, rus, erməni qəzetləri də xəbər verirdilər. Əlibəy Hüseynzadənin rəhbərlik etdiyi «Füyuzat» jurnalını xüsusi qeyd etmək gərəkdir.

Hələ podratçı olanda aclıq illərində aclara əl tutduğuna və çörəyi ucuz qiymətdən verdiyinə görə buğda-arpa möhtəkləri, dənə torpaq, una kəpək qarışdırırlar onu şəərə salmaq istəyirdilər. Bir nəfər ev tikdirəndə deyirlər ki, sən puluna arpa-buğda alıb-satır, şan-şöhrət qazanmaq istəyir. İmarət tikdirən şikayət edir. Yoxlama başlayır, məlum olur ki, yalandır. Binada iş davam edir. İmarət vaxtında hazır olur. Şikayət edən xəcalət çəkir, üzr istəyir.

Ərəb, fars və rus dilindən kitablar tərcümə etdirirdi. Gürcü Zeydanın «Ərmətusətül Misir», «Kərbəla yangısı», «On yeddi ramazan» və digər əsərlərini ərəb dilindən türk dilinə çevirtirdi. Əsəri Qazi Mir Məhəmməd Kərim tərcümə etmişdi.

Təkcə Bakıda neçə dənə məktəbə hamı idi: Rus-müsəlman qız məktəbi, Bakı texniki məktəbi, kommersiya məktəbi, «Svyataya Nina» məktəbi, anam Sona xanım bu məktəbdə oxumuşdu.

Başqa müsəlman şəhərlərinə pulsuz qəzet göndərtdirərdi.

«Onu da deməliyəm ki, qarışıqlıq düşəndə on yeddinci ildən ta iyirmi ikinci ilə qədər Nəriman Nərimanov Hacıya, ailəməzə çox hörmət elədi, qorudu. Bizim evə də neçə dəfə gəldilər. Hər dəfə Nəriman telefonla zəng çalıb xəbərdar edirdi ki, Hacı narahat olmasın. Saraydan köçürtdülər Aşağı bağa Mərdəkana. Şəhərdə Nikolayevski küçəsində Doktor döngəsinin tinində Salehzadənin mülkündə tində üçüncü mərtəbədə üç otaq verdilər. Qız məktəbi ilə üzbəüz. Birinci mərtəbədə indi «Əmanət kassası» var. Vaxtilə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Abbasqulu Kazımzadə və Məmməd Mirzə Şərifzadənin kitab-dəftər mağazası vardı. O mülkdə olanda çekadan yoxlayışa gəldilər. Hacı qiymətli şeylər olan xırda kisələri qoydu cibinə və mənim qızım Səfiyəni, dörd-beş yaşı vardı, oturtdu yanında balaca kətildə. Gələnlər çox hörmətlə hərlənib getdilər.

Sarayı gətirib ayaqyalın, başaçıq uşaqlarla, yetimlərlə doldurdular. Elədilər «yetimxana». Nə yaxşı ki, Nərimanov xəbər tutub yetimləri başqa yerə köçürtdü. Amma mebelləri mənəsb sahibləri taladılar...

Mərdəkanda da axtarışa gəldilər. Qozbel Çeka fəğan edirdi. Kəsdiyi başın sorğu-sualı yox idi. Amma o da dəstəsilə gəlib hərləndi getdi, heç nə axtarmadı... Birdən hökumətin iyirmi dördüncü ildə qərarı çıxdı ki, dəyəri qızıl pulla 30.000 manatdan az olan binalar qaytarılsın əvvəlki sahibinə.

Xanımın, ökey bacımın (əri Mövsüm bəy Xanlarov) Starı poçtovidəki evini Hacı tikdirmişdi, ögey qardaşım İsmayılın Karaulni döngədəki evini, Sadığın

Naberejnidəki, Leylanın Sadovidəki mülkünü, Hacının Verxni Naqornıdakı (indiki A. Şaiq küçəsi - M. S.) Buynakski küçədəki (Cabbar Qaryağdı yaşayırdı - M. S.) (indiki Şeyx Şamil küçəsi. - M. S.) evi qaytardılar.

...«Onuncu illərdə erməni və rus tacirləri Moskvada «Qolos Rossii» və başqa qəzetlərdə səs-küy qaldırmışdılar Hacının əleyhinə. Guya Tağıyev varidatını satıb İstanbul sahilindəki «Soltan adalarına» köçmək istəyir. Elə o «Qolos Rossii» qəzetində atam belə cavab dərc etdirir: «Mən birinci qıld tacirəm. Nə istəsəm sataram, nə istəsəm alaram. Bunun heç kəsə dəxli yoxdur. Amma mən Vətənimdən heç yerə gedən deyiləm. Babalarım, ata-anam bu torpaqda basdırılıb, mən də bu torpaqda qəbrə girəcəyəm. Harda atam ölüb orda öləcəyəm».

Atam 1924-cü il sentyabrın 1-də Aşağı bağda axşam çıraqlarını yandıranda vəfat etdi. Sentyabrın 4-də öz vəsiyyətinə görə Mərdəkanda Molla Əbuturab ağanın məqbərəsinin yanında basdırıldı.

Atam nəql edirdi ki, kefinin kök vaxtı karetda bağa gədirdim. Pəncərədən gördüm ki, Axund Əbuturab ağa köhnə bir faytonda gedir. Karetanı saxlatdırıb sürücüyə dedim ki, onu yanıma çağırınsın. Qalxdı kareta. Hal-əhvallaşdıq. Sonra soruşdum: «Ağa, bu cah-calal ki, məndə var, əlimdən çıxıb bilərmimi?» Əbuturab ağa dedi: «Hacı, sən Məkkəyə gedib ziyarət eləmişən; əstəğfurulla de, Allah istəsə, bir ləhzədə bütün dövləti əlindən alar». İyirminci ildə şəhər evimdən köçəndə başa düşdüm ki, Əbuturab ağanın ayağı biləni mənim başım bilmir. Məni onun ayağı altında basdırın».

Tağıyevin dəfn mərasimində çoxlu camaat iştirak etmişdi. «Bakinski raboçi» qəzetində belə bir elan verilmişdi: «Кончина 3. А. Тагйиева, 1-го сентября скончался в Мардакянах от восполении легких на 105 году жизни Зейналабдин Тагйев. Покойный был известен, как один из крупных промышленников и финансистов и большой Филантроп». Bunların hamısı Nərimanın hünərinə idi... Hacı da hər yerdə tanınmışdı... Qafqazda, İranda, Türkiyədə, Misirdə, Hindistanda. Onda hələ xüsusi mülkiyyətçilik idi. Dükənlər hamısı xüsusi adamların əlində idi, kooperativ yox idi, hökumət mağazası da... Bakıda müsəlmanlar üç gün dükənləri bağlayıb açmadılar, Hacıya yas saxladılar...

Ətraf kəndlərdən camaat ehsan üçün yüzdən çox qoyun, taylorla düyü, putlarla yağ, ərzaq gətirmişdilər. Adam əlindən tərpənmək olmurdu. «Kommunist» qəzeti Hacının əhli-əyalının dilindən 7 elan çap etmişdi. (Elanlar «Kommunist» qəzeti № 196 (1196) 3-IX-1924, səh. 4-də çap olunmuşdur — M. S.). Hacının şəhərdəki mülklərindən üçmərtəbəli bir binanı 10.000 manat qızıl pula satıb ehsana ərzaq gətirənlərin haqqını ödədilər.

Çox maraqlıdır ki, inqilabdan əvvəlki mətbuata nəzər saldıqda Tağıyevin nə qədər xeyirxah işlərin səbəbkarı olduğu hamıya məlum olur. Təkcə Rusiya şəhərlərinə yox, İran, Hindistan, Misir, Türkiyə və digər ölkələrə də yardım əlini uzadırdı. Hindistanda çıxan «Həblül mətin» qəzetinin maddi vəsait olmadığına görə nəşr edə bilmirdilər. Hacı vəsait göndərir, qəzet fəaliyyətə başlayır.

Verdiyi ianələr barədə mənə məlum olan siyahidən bir neçəsini qeyd edirəm: Peterburqda tikilən müsəlman cəmiyyəti xeyriyyə binasına - 11.000 manat, erməni yetim uşaqlarının təlim-tərbiyəsi üçün — 3000 manat; «Svetaya Nina» rus qız məktəbinə — 5000 manat, Qafqaz və Dağıstanda mövcud olan məscidlərin təmiri üçün 5000 manat, Bakı qəbiristanlığını hasara almağa — 5000 manat, Hacı Tərxanda (Həştərxan) məscid təmirinə - 5000 manat; «Səadət» məktəbinə yardım üçün — 5000 manat, Tehranda tikilən mədrəsə binasına — 55000 manat, «Səfa» məktəbinin təmirinə 500 manat, yetim uşaqlara, dul və xəstə arvadlara — 8500 manat. Kommersiya məktəbinə, müsəlman uşaqlarının təlimi üçün 50.000 manat və s. Bunlar onun etdiyi ianələrin cüzi hissəsidir. Nəriman Nərimanovun hələ 1900-cü ildə yazdığı «Hacı Zeynalabdin Tağıyevin əlli illik məişət və camaata xidmətləri» kitabında xüsusi qeyd edilir ki, «bu vaxtadək qeyrətli Hacınin ümumi camaat və millət işlərinə bir milyon manata qədər xərçi olubdur!».

HACI ZEYNALABDİN TAĞIYEVİN QIZ NƏVƏLƏRİNDƏN BİRİNİN SÖHBƏTİNDƏN SƏTİRLƏR

1934-cü ildə ərə getdim və fəmiliamı dəyişdirdim. Köhnə hər yerdə mənə xor baxdıran, tənə yağdıran «Səlimxanovdan» canım xilas oldu. Sevinirdim, çox bərk sevinirdim. 1936-cı ildə atamı həbs etdilər. Evimizdə iki gün axtarış apardılar. Divarları sökdülər, qızıl, cəvahirat axtarırdılar, tapa bilmədilər. Bir də axı, olmayan şeyi necə tapmaq olar... İl yarımından sonra 1937-ci ilin axırında atam Zeynal bəyi faytonda gətirib, küçədə səkiyə tullayıb getmişdilər. Xəstə, yarımiflic. Qonşular zorla otağa gətirdilər... Neçə ay müalicə olundu. Deyirdi ki, saatlarcan zirzəmidə dizəcən suda saxlayıb qızıl və brilyant tələb edirdilər. Saatlarla oturmağa, yatmağa qoymurdular...

1941-ci ildə müharibənin altıncı günü bulvardan tutub aparmışdılar. Sabahı gün gəlib evi axtardılar. Evlərimizin və neft mədənlərimizin kupçilərini, bütün sənədlərini apardılar. Babam Hacı Zeynalabdinin ipək üzlü qara cildli pasportunu, iki faksi-milisini (imzasının peçəti), biri kəhrəbada, biri firuzədə apardılar. Atamın bütün sənədlərini, albom və fotolarını da apardılar.

Axtarış aparənlərin başçısı cavan azərbaycanlı kupçiləri üzümə vurub dedi: «Siz almanları gözləyirsiniz...».

Atamı Bayıl həbsxanasına saldılar. Bir dəfə yemək aparanda dedilər ki, Zeynal bəy Səlimxanov yoxdur. Sürgün edilib. Getdim şəhər prokuroru Selvestrovun idarəsinə, girdim qəbuluna. Dedi ki, axtarma atanı! O ingilislərə işləyirmiş. 10 il həbs cəzasına üçlük tərəfindən məhkum edilib. (əslində isə güllələyiblərmiş).

«İbtidai məktəbdə rus dilindən dərs deyən müəllim ingilislərə necə işləyə bilər?» — soruşdum.

«İşləyib. Belədir».

Bir neçə gün sonra axşam qaranlıq düşəndə yaşlı bir erməni evimizə gəlib xəbər verdi ki, Zeynal bəylə bir kamerada oturdum. Onun da heç bir təqsiri yox idi, mənim də. Mikoyan mənim qohumumdur. Arvadım Moskvaya gedib əhvalatı Anastasa deyib. O da Bakıya zəng çalıb məni buraxdırıb. Siz də Moskvaya şikayət edin».

Mən də ərizə yazıb Stalinə göndərdim. On gündən sonra məni NKVD-yə çağırtdılar. Axşam saat 8-də. Ərim ezamıyyətdə idi. Üç uşağım vardı. Onları aparıb qohum evində qoydum, yollandım NKVD-yə. Saldılar məni zirzəmiyə. Sumbatov — Topuradze soruşdu: «Stalinə ərizəni sən yazmısan?».

«Bəli, mən yazmışam yoldaş Stalinə. Atam ibtidai məktəbdə adi rus dili müəllimidir. Heç bir günahı yoxdur...».

«İyirmi dörd saata Bakıdan çıxıb Sterotamak şəhərinə getməlisən. Mən deyəni etməsən, səni də atan gedən yerə göndərəm».

Sabahı gün məni milis idarəsinə çağırtdılar, pasportuma bir vərəq kağız yapışdırıb möhür basdılar və dedilər: «Sizinlə qurtardıq! Siz daha Bakıda yaşamırsınız».

Ərim Mir Zeynal Abdullayev ezamiyyətdən qayıtdı. (Geoloq idi, geoloji kəşfiyyat kontorunda işləyirdi). Gedib biletdi və dedi: «Siz aşağı küçə ilə gedin dəniz vağzalına. Mən başqa yolla gələm. Bir yerdə tutsalar, dustağa sala bilərlər».

Az-çox xırım-xırda şeyləri götürdük, qapını qıfıllayıb açarı kəndə gizlətdik. Çıxıb getdik. Gəmiyə oturub yollandıq Krasnovodskiyə. Düz iyirmi gün avqust istisində küçədə oturdum. Sterotamaka dekabrda çatdıq. Şiddətli şaxtada. Özümüz də yay paltarında. Oraya çoxlu azərbaycanlı sürülmüşdü. Başneftin kəşfiyyat idarəsində Əsəd Rüstəmbəyov (Fətulla bəyin oğlu) rəis idi. Bizə çox qayğı göstərdi, qalın pal-paltar verdi. Ərimi işə düzəltdi, baş geoloq təyin etdi. Beş il orada yaşadıq. Ərim 1946-cı ildə Bakıya gəldi. Heç yerə yaxın buraxmadılar. Getdi Moskvaya. Neft naziri Konstantin Baybakov — institutda bir yerdə oxumuşdular, — onu Lvov şəhərinə göndərdi, dedi ki, orada hava mülayimdir, iqlim mütədidir. Hələlik orda yaşayın. Ukrayna neft kəşfiyyat idarəsində baş geoloq işlədi. 1951-ci ildə Türkmən-neft birliyinə təyin etdilər. Geofiziki idarədə baş geoloq. Bakıya gəlib gedirdik. 1976-cı ildə ərim Aşqabadda vəfat etdi. İki qızım, üç oğlum var.

Yadda qalanlardan: Doktor Nəriman bir gün telefonla babama dedi ki, mənzilinizi axtarısa gələcəklər, qorxma, narahat olma. Babam göy rəngli parçadan xalatda kreslodə əyləşmişdi. Mən də balaca stulda ayağı yanında. 10 nəfər adam — fəhlə və çekistlər gəldi, hörmətlə salam verib otaqlara baxıb çıxıb getdilər.

Babam dedi: «Bu axtarış olmadı. Yığışın gedək bağa». Köçdük bağa. Babam tarzən Ələkbəri də özü ilə apardı. O da hər gün səhərlər, günortalar, axşamlar çalardı.

Avqustun axırında 1924-ci ildə şüşəbənd balkonda oturub plov yeyib qurtarmışdıq, gündüz saat dördə. Babamın tapşırığı ilə biz döşəməyə tökülmüş düyü dənələrini yığdırdıq ki, toyuqlara ataq. Çörək və düyünü qoymurdu ayaq altında tapdalansın.

Şəhərdən iki nəfər gəldi. Oturdular aşağı başda, xəbər verdilər ki, Hacı, qızın Leyla üç uşağı ilə türkmən qayığında qaçdılar İrana.

Babam birdən sarsıldı, pozuldu, az qaldı yıxılsın. Birtəhər yapışib apardılar yataq otağına. Üçüncü gün boğaz iflicindən vəfat etdi. Çox böyük təntənə ilə dəfn etdilər. Bakıdan və kəndlərdən çox adam gəlmişdi. Şəriətə görə qadınlar ölünün qırxından sonra qəbir üstə gedə bilərdilər. Amma arvadlar bu adətin xilafına hamısı kişilərin dalınca tabut arxasında qəbiristanı yollandılar. Hamısı çadrada. Qəribə mənzərə idi.

Babamın qırxı qurtarmamış bağa gəlib bütün otaqları bağlayıb peçatladılar. Sonra da şeyləri müsadirə etdilər. Bizi bağdan çıxartdılar. Köçdük şəhərə. Anam, atam, dayım İlyas, nənəm Sona xanım, bir də mən İçərişəhərdəki mülkümüzə, iki balaca otağa. Sonra nənəm Sona xanım Bandarin küçə, səkkiz nömrəli binaya köçdü. İlyas ağır xəstələndi, apardılar ruhi xəstəxanaya, 1931-ci ildə orda vəfat etdi.

Sona nənəm hər gün gedirdi Torqovi küçəsindəki alman şirniyyat dükanına. Yaman pirojni sevirdi. 1932-ci ildə elə orda vəfat etmişdi.

İlyasın cənazəsini xəstəxanadan çıxarıb Bibi-Heybətə - orda qəbristanımız vardı, — apardılar. Cənazə qabaqdakı faytonda, qalanlar dalda bir neçə faytonda ora yollandıq. Atam qorxudan ayrı faytonda gəldi. Nənəm Sona xanımı da o qəbristanda basdırdılar.

(Altıbarmaq Baba Əliyev — çekanın rəisi Hacınin qızı Leyla xanımı bərk gırəyib ələ keçirməyə çalışır. O da türkmən qayığında uşaqları və aşpaz qadınla İrana qaçır, ordan da Türkiyəyə gedir).

Babam öləndən sonra anam Sara xanım bərk sarsıldı. İki dəfə özünü asdı, atam Zeynal bəylə mən xilas etdik. Həkimlər məsləhət gördülər ki, Bakıdan çıxardın, köçürdün ayrı şəhərə, atam apardı Leninqrada, rəfiqəsinin yanına. 1934-cü ildə onu tutdular ki, S. M. Kirovun ölümündə onun da əli var. Ərimlə getdik. Vəkil tutduq. Dedi ki çox ağır ittihamdır, ağır işdir. İki il dustaqda oturandan sonra azad etdilər. Qaldı Leninqradda. Atamdan boşandı. Vətən müharibəsi vaxtı blokada zamanı Leninqradda qaldı. Sonra Bakıya gəldi. Yaşamağa icazə vermədilər. Şimali Qafqaza Pyatıqorska getdi, ordakı qohumlarımızın evində qaldı. 1952-ci ildə təkrar Bakıya gəldi. (Sara xanım özü nəql edirdi ki, xalq yazıçısı Süleyman Rəhimov mənə mədəni-maarif komitəsində kitabxanada iş verdi. Yuxarılardan onu

sıxışdırdılar ki, kapitalist, milyonçunun qızını himayə edir. O da cavab vermişdi ki, «savadlıdır, türkçə, rusca, fransızca bilir, kitablardan başı çıxır».

Babam 1893-cü ildə doğulmuş nəvəsinə (Sadıqın oğluna) öz adını verir — Zeynal. Böyüyəndə onu Peterburqun toxuculuq institutuna göndərir. Zeynal təhsilini başa çatdırıb Bakıya qayıdır. Babam onu Londona yola salır ki, toxuculuq sənətini dərinəndən mənimsəsin. Qayıdandan sonra babamın fabrikində ingilis rəisin əli altında işləyirdi. Sovet hökuməti onu direktor təyin etdi. Zeynal on ildən çox o vəzifədə işlədi. 1932-ci ildə KQB tutdu. 1934-cü ilə qədər dustaqda qaldı. Buraxdılar. 1937-ci ildə yenə tutdular və tez də azad etdilər. 1940-cı ildə təzədən həbs edib, Bayıl dustaqxanasında güllədilər. Məşhur mühəndis Fətulla bəy Rüstəmbəyovun qızı Züleyxa xanıma evlənmişdi. Yeri gəlmişkən, bir qədər öz təəssüratımdan danışım. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qızı Sara xanımla tez-tez İnsəsnət muzeyində rastlaşırdım. Xalq rəssamı Kazım Kazımsadə bizi tanış etdi. O vaxtdan onun nəql etdiyi söhbətləri, epizodları qeyd edirdim. Öz dövrünün tükənməz məlumat mənbəyi idi. Rusca, fransızca, türkcə mükəmməl bilirdi. Hər söhbəti bir hekayə, povest mövzusu idi, gözəl nəql etmə qabiliyyəti vardı. Bir dəne də şablon, şüar söz işlətmirdi.

Nə isə, tez-tez mənzilinə gedirdim. Səkilli mərtəbədə iki otaqda yaşayırdı. Məişəti çox kasıbdı. İçəri otaqda iki dəmir çarpayı, sınıq-sökük divan, ona oxşar bir şkaflar... Qabaq otaqda köhnə, laxlayan bir stol, üç dəne eyni çeşidli stul və bir kətil vardı. Döşəmə çox yerdə dəlik-deşik idi, siçovullar o yan-bu yana şütüyürdülər... Pəncərə şüşələri sınıq-sınıqdı. Kazım Kazımsadə nəçə dəfə xarrat, şüşəsalan göndərüb təmir etdirmişdi. Yeri gəldikdə maddi yardım da göstərirdi... Mətbəxdə qaz tez-tez alov sovururdu. Çox az adam baş çəkməyə gəlirdi... Onlar da kasıb-kusub, qayğıkeşlər.

...Nə isə, mənə o dövrə aid çox dəyərli epizodlar nəql etmişdi. Özü də gəlməyimə çox sevinirdi, elə bil ürəyini boşaltmağa başadüşən adam tapırdı...

Axır illərdə gözləri tutulmuşdu. Lakin çox nikbin, inadkar, dediyindən dönməyən idi.

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin ailəsi barədə şəcərə tərtib edilib. Şəcərəni Hacı Zeynalabdin Tağıyevin professor Abdullayev Rəsmi Əsəd oğlu və Tağıyeva Fatimə İsmayıl qızı tərtib ediblər.

Lakin bəzi cəhətləri aydınlaşdırmaq elə bilirəm oxucular üçün maraqlı olar. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin atası Tağı, anası Anaxanın sadə adamlar idi, qardaşının adı Əliqulu, bir bacısının adı Xədicə, digərininki Ümbülbanu olub. Zeynalabdin birinci dəfə Zeynəb adlı qızla evlənilib. Bu nığahdan onun üç övladı olub.

1) İsmayıl 1865-1930 — General Ərəblinskiyın qızı Nurcahanla evlənilib.

2) Sadıq 1868 - Mirzə Fətəli Axundovun nəvəsi şahzadə Mələk Nisə xanımı alıb.

3) Xanım 1871-ci il - məşhur advokat Mövsümbəy Xanlarova ilə gedib.

Hacı Zeynalabdin Zeynəb xanımın vəfatından sonra uzun zaman dul qalır. 1895-ci ildə general Ərəblinskinin qızı Sona xanımı (1881 - 1931) alır və ondan beş evladı — üç qızı, iki oğlu olur.